

1970 : 17) เพื่อตัดกำลังของกองทัพสยาม เนื่องจากปกติแล้วสยามจะมีบัญชาให้กองทัพจากนครศรีธรรมราช สงขลา และพัทลุง รวมกับกองทัพสยามไปโจมตีปัตตานีด้วยเสมอ ต่อมาในปี พ.ศ. 2175 เจ้าชายแห่งยะโฮร์ พร้อมไพร่พลจำนวน 3,000 คน และเรือจำนวน 10 ลำ มาถึงปัตตานีเพื่อจะสมรสกับเจ้าหญิงกุนิง ขณะเดียวกันนั้นพระเจ้าประสาททอง ได้ส่งกองทัพมาเพื่อโจมตีปัตตานีพอดี ชาวปัตตานีกับชาวยะโฮร์จึงได้ร่วมกันต่อสู้ จนกองทัพสยามล่าถอยกลับไป จากนั้นจึงได้จัดพิธีสมรสระหว่างเจ้าหญิงกุนิงกับเจ้าชาย ยะโฮร์อย่างใหญ่โต (Ibrahim Syukri, 1985 : 42)

เพียงไม่กี่ปีที่ราชินีอุษุครองราชย์ก็นำไปสู่สงครามถึง 2 ครั้ง ซึ่งเรียกได้ว่าเป็นสงครามที่เป็นประเพณีไปเสียแล้ว ระหว่างปัตตานีกับสยาม ครั้งแรกในปี พ.ศ. 2175 และครั้งที่ 2 ในปี พ.ศ. 2176 ถึงแม้ว่าสยามจะได้รับการช่วยเหลือจากฮอลันดา ที่มาจากปัตตาเวีย (Batavia) แต่สยามก็ไม่สามารถจะเอาชนะปัตตานีได้ ทั้งนี้เพราะว่าการป้องกันดูแลเมืองปัตตานีในสมัยราชินีอุษุนั้นเป็นไปอย่างดีเยี่ยม ถึงแม้ว่าแม่น้ำปัตตานีจะลึกแต่แคบทำให้ง่ายต่อการป้องกันเมือง เรือศัตรูที่บุกเข้าหาน้ำปัตตานีที่ผ่านปากน้ำกัวลาบือเกาะฮ์ (Kuala Bekah) ก็จะถูกยิงด้วยปืนใหญ่ที่ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกของทะเลเรียงรายตลอดฝั่งแม่น้ำปัตตานี และอีกแห่งหนึ่งตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกของทะเลคือ กัวลา อารู ส่วนพระราชวัง และตัวเมืองปัตตานีนั้น มีกำแพงป้องกันแน่นหนาที่รู้จักกันว่ากำแพงราชินีปัฐ อย่างไรก็ตามเพื่อเป็นการป้องกันการโจมตีจากฝ่ายสยามราชินีอุษุได้รวบรวมทหารจำนวน 23,000 คน และได้รับการช่วยเหลือจากกลันตัน ปาหัง และยะโฮร์ อีกเป็นจำนวน 30,000 คน ด้วยความพยายามดังกล่าวทำให้สามารถเอาชนะการโจมตีจากสยามทั้งสองครั้ง

สงครามกับสยามในสมัยราชินีอุษุครั้งแรกที่กล่าวมานั้น เกิดขึ้นเมื่อข่าวการแต่งงานระหว่างราชาแห่งยะโฮร์ กับเจ้าหญิงกุนิงมีไปถึงออกญาเดโช ออกญาเดโชจึงไปขอความช่วยเหลือจากพระคลัง เพื่อขอให้ “พระเจ้า” ส่งทัพไปตีเมืองปัตตานี กษัตริย์อยุธยาจึงสั่งให้มาตีปัตตานี ในปี พ.ศ. 2175 แต่ในขณะนั้นชาวสยามยังไม่ชำนาญการเดินเรือทะเลแม้ว่าจะไกลแค่ไหนก็ตาม พวกเขาจะต้องเดินทัพมาทางแผ่นดิน ฝ่ายทางเมืองปัตตานีก็เร่งทำกำแพงเมืองด้านที่ยังไม่แล้วเสร็จ ความยาว

ประมาณ 10 วา โดยให้เรือร้วมาเสริมกำแพงหนาถึง 10 ชั้น แล้ววางปืนใหญ่เรียงรายบนกำแพงทุก ๆ 1 วา ป้องกันไม่ให้ทัพสยามเข้าตีได้ เมื่อเดินทัพมาถึง ออกญาเดโชก็สั่งทัพเข้าตีค่ายปัตตานี แต่ถูกทหารปัตตานียิงตายเสียมากต่อมากจนนับไม่ถ้วน จนไม่อาจบุกเข้าประชิดกำแพง มหาอำมาตย์ชะรี ปาดูกา ตูวัน (Seri Paduka Tuan) ราชาแห่งยะโฮร์ขออาสาชี้ช้างเข้ารบกับออกญาเดโช แม้ว่าขุนนางกล่าวเตือน แต่ราชายะโฮร์ก็ได้ออกไปสู้รบกับทหารสยามด้วย เมื่อราชินีอุรงทรงทราบจึงได้ส่งคนให้ไปตามราชาแห่งยะโฮร์กลับเข้าเมือง กองทัพสยามไม่สามารถเข้ายึดเมืองปัตตานีได้ และเผชิญกับความอดอยากอย่างหนัก เพราะสยามไม่อาจส่งเรือเสบียงมาได้ไกล กองทัพสยามทำการรบอยู่ได้เพียง 7 วัน ก็เลิกทัพกลับไป (Wheatley, 1970 : 181-183)

เมื่อพระเจ้าแผ่นดินสยาม คือ พระเจ้าปราสาททอง (พ.ศ. 2173-2198) ทรงทราบว่า แม่ทัพของพระองค์ไม่สามารถเข้ายึดเมืองปัตตานีได้ จึงไม่พอพระทัยเป็นอย่างยิ่ง ดังนั้นในปี พ.ศ. 2176 พระองค์ได้ส่งราชทูตไปยังปัตตานีเพื่อขอความช่วยเหลือจากบริษัทฮอลันดาอีกครั้ง บริษัทฮอลันดาตอบตกลงจะส่งเรือรบจำนวน 6 ลำ พร้อมกำลังทหารและอาวุธสนับสนุนสยาม จากนั้นพระเจ้าปราสาททองจึงสั่งให้ออกญาเดโชเตรียมทัพใหญ่เพิ่มกำลังทหารอีกหลายพันคน ด้วยความมุ่งมั่นว่าจะต้องเอาชนะปัตตานีให้ได้

กองทัพเรือสยามมุ่งสู่จุดหมายทันทีในปีเดียวกันนั้น เมื่อถึงปากอ่าวปัตตานีแล้ว แม่ทัพสยามนำทหารขึ้นฝั่งและเข้าโจมตีเมืองปัตตานีอย่างไม่รีรอ ฝ่ายปัตตานีได้รวบรวมกำลังทหารและชาวเมืองปัตตานีออกต่อต้านฝ่ายตรงกันข้าม ส่วนปืนใหญ่ก็ยิงกราดมายังทหารสยามอย่างไม่หยุดยั้ง แต่กำลังทหารชาวสยามก็ยังหนุนเข้ามาหนาแน่นหมายที่จะทำลายการต่อต้านของกองทัพเมืองปัตตานี ขณะที่กำลังดำเนินการสู้รบอยู่นั้น แม่ทัพสยามยังคงรอคอยความช่วยเหลือตามคำมั่นสัญญาของบริษัทฮอลันดา แต่ปรากฏว่ากองทัพเรือฮอลันดายังมาไม่ถึง แต่กระนั้นก็ตาม แม่ทัพสยามก็ยังไม่ห่อถอยเขายิ่งใหม่กำลังกองทัพและระดมกำลังความคิดของตน เพื่อเอาชนะชาวปัตตานีให้ได้ การสู้รบล่วงเลยมาเป็นเวลาหลายเดือนเป็นเหตุให้เสบียงอาหารของกองทัพสยามขาดแคลนและทหารมีความอ่อนแอลงไม่สามารถที่จะเอาชนะต่อไปได้ ในที่สุด

แม่ทัพสยามจึงจำเป็นต้องถอยทัพเรือแล่นสู่เมืองสงขลา และกลับเมืองอยุธยาในที่สุด ขณะที่กองทัพสยามถอยทัพไปนั้น เรือรบของฮอลันดาจากเมืองปัตตาเวียก็เดินทางมาถึงปัตตานี เมื่อทราบว่ากองทัพเรือสยามเดินทางกลับไปแล้ว เรือรบฮอลันดาจึงแล่นเรือกลับเมืองปัตตาเวียตามเดิม (Ibrahim Syukri, 1985 : 43-44)

สมัยราชินีบูนิง (พ.ศ. 2178-2194)

เมื่อสงครามกับสยามยุติลงได้ 2 ปี ราชินีบูนิงก็ทรงประชวรและสิ้นพระชนม์ลง ในปี พ.ศ. 2178 ชาวเมืองเรียกชื่อพระองค์ว่า “มาร์โฮม ปาหัง” (Marhum Pahang) เนื่องจากพระองค์มีสวามีที่เมืองปาหัง อำมาตย์มนตรีทั้งหลายก็อัญเชิญเจ้าหญิงบูนิงธิดาของพระองค์เป็นเจ้าเมืองสืบต่อมา เมืองปัตตานีสมัยราชินีบูนิงเจริญรุ่งเรืองอีกครั้งหนึ่ง ด้วยพระองค์ทรงโปรดปรานการเกษตรกรรมและพาณิชย์การ พระองค์มีรายได้จากการขายพืชผลจากอุทยานของพระราชวัง ทำให้พระองค์ไม่รับเงินค่าครองชีพสำหรับเจ้าเมืองดังเช่นเจ้าเมืององค์อื่นๆ พระองค์มีเรือสินค้าสำหรับค้าขายกับต่างประเทศ ทรงดำเนินการค้าสินค้าทุกประเภทกับประเทศต่างๆ ทุกประเทศ โดยมีผู้ทำการค้าแทนพระองค์คือ นาโกดา ซานแด (Nakhoda Sandang) หรือที่รู้จักกันในนาม ซาดาราชา (Saudagar Raja) หรือพ่อค้าของพระราชนันเเอง (Ibrahim Syukri, 1985 : 44-45) ในสมัยการปกครองของพระองค์ได้รับสั่งให้ขยายปากแม่น้ำปัตตานีให้กว้างขึ้น และขุดร่องน้ำปัตตานีให้ลึกกว่าเดิม สำหรับเป็นเส้นทางเข้าออกของเรือสินค้าของพระองค์ (Ahmad Fathy al-Fatani, 1994 : 25) ปัตตานีในสมัยราชินีบูนิงก้าวสู่ประเทศชั้นนำด้านธุรกิจระดับนานาชาติ จนได้รับการกล่าวถึงว่าปัตตานีในสมัยนั้นมีฐานะเทียบเท่าประเทศขนาดใหญ่ทั้งหลาย เช่น จีน ญี่ปุ่น ฮอลันดา และอังกฤษ (Mohd. Zamberi A. Malek, 1994 : 24)

แม้ว่ากองทัพสยามได้โจมตีเมืองปัตตานีถึง 3 ครั้ง ในปี พ.ศ. 2146, 2175 และ 2176 ก็ตาม และทุกครั้งที่โจมตีก็ไม่ประสบความสำเร็จ ถึงกระนั้นก็ตามพระเจ้าแผ่นดินสยามก็ทรงมีความหวังที่จะยึดเมืองปัตตานีให้จงได้ เมื่อทราบว่าเจ้าหญิงอู๋สิ้นพระชนม์และพระธิดาคือราชินีบูนิงครองราชย์สืบมา พระเจ้าแผ่นดินสยามจึงมีบัญชาให้ออกญาเดโชเป็นแม่ทัพมาปัตตานีอีกครั้ง ในปี พ.ศ. 2178 การเคลื่อนทัพมาครั้งนี้ ไม่ได้มี

จุดมุ่งหมายเข้าโจมตีเมืองปัตตานี แต่มาในฐานะราชทูตสยามเพื่อขอรับรองให้ราชินีปัตตานี องค์ใหม่ยอมอยู่ภายใต้การปกครองของสยามประเทศ แต่การขอรับรองดังกล่าวนี้ปรากฏว่าราชินีไม่สนพระทัย และเพิ่มความพิโรธยิ่งขึ้น เพราะพระองค์เห็นว่าเมืองสยาม ดูหมิ่นอธิปไตยของพระองค์ เมื่อพระเจ้าแผ่นดินสยามทรงทราบเช่นนั้นก็ทรงไม่พอพระทัยอย่างยิ่งเช่นเดียวกัน

ก่อนหน้านั้นพระเจ้าแผ่นดินสยามยังได้มีรับสั่งมายังข้าหลวงใหญ่ ที่ทำการปกครองเมืองนครศรีธรรมราช ให้นำกำลังทหารเจ้าโจมตีเมืองปัตตานี ข้าหลวงใหญ่ผู้นี้เดิมมีเชื้อชาติญี่ปุ่นชื่อว่า ยามาตะ นางามะ เขาเดินทางมาอยู่ในเมืองสยามในฐานะทหารรับใช้พระเจ้าแผ่นดินสยาม และเป็นหัวหน้าชาวญี่ปุ่นที่กรุงศรีอยุธยา ต่อมา ยามาตะมีความขัดแย้งกับขุนนางของอยุธยาบางคน เขาจึงได้รับแต่งตั้งเป็นข้าหลวงใหญ่ไปครองเมืองนครศรีธรรมราชเมื่อปี พ.ศ. 2172 ในตำแหน่งออกญาเสนาภิมุข เมื่อได้รับคำสั่งแล้ว ยามาตะจึงนำกำลังชาวญี่ปุ่นและชาวสยามเมืองนครศรีธรรมราชเข้าโจมตีเมืองปัตตานี ในปี พ.ศ. 2173 แต่เนื่องจากกองทัพปัตตานีเคยผ่านการสู้รบมาแล้ว และมีความ ห่วงเหินในอิสรภาพ จึงพร้อมใจกันรักษาบ้านเมือง เป็นผลให้ทหารญี่ปุ่นและทหารสยามเมืองนครศรีธรรมราชไม่สามารถเข้ายึดเมืองปัตตานีได้สำเร็จ จึงจำเป็นต้องถอยทัพกลับเมืองนครศรีธรรมราช การสู้รบครั้งนั้นยามาตะได้รับบาดเจ็บที่ขาและกลับไปเสียชีวิตที่นครศรีธรรมราชในเวลาต่อมา

หลังจากไม่ประสบความสำเร็จถึง 4 ครั้ง พระเจ้าแผ่นดินสยามทรงทราบถึงจุดอ่อนของกองทัพพระองค์ ทรงเห็นว่าแม้ปัตตานีจะเป็นเมืองเล็กเมื่อเปรียบเทียบกับสยาม แต่เพราะชาวเมืองปัตตานีมีความภักดีต่อรายาของตนอย่างยิ่งและแท้จริงแล้วปัตตานีมีอาณาเขตปกครองกว้างขวาง มีพลเมืองมาก ดังที่อเล็กซานเดอร์ ฮามิลตัน (Alexander Hamilton) ชาวอังกฤษที่มาเยือนปัตตานี ได้บันทึกไว้ว่า ปัตตานีในสมัยนั้นมีแคว้นต่างๆ อยู่ในการปกครองถึง 43 แคว้น รวมทั้งตรัง ภูเก็ต และกลันตัน พลเมืองในเมืองปัตตานีเฉพาะผู้ชายอายุ 16-60 ปี มีถึง 150,000 คน มีบ้านเรือนหนาแน่นตั้งแต่น้ำประตูพระราชวัง ต่อเนื่องไปจนถึงหมู่บ้านจนแทบจะไม่มีช่องว่าง ตัวเมืองปัตตานี

ตั้งอยู่ระหว่างปากแม่น้ำ 2 แห่ง คือ กัวลา ปตานี (Kuala Patani) และ กัวลา บือเกาะฮ์ (Kuala Bekah)¹ เมืองปัตตานีสสมัยนั้นเรียกว่า โกตา กะได (Kota Kedaya) (Ibrahim Syukri, 1985 : 46) ซึ่งหมายถึงเมืองที่เป็นแหล่งการค้า

ในสมัยราชินีกูนิง พระองค์ทรงให้ความสำคัญกับการสร้างสัมพันธไมตรีกับประเทศเพื่อนบ้านตั้งแต่ปีแรกที่ทรงขึ้นครองราชย์ กล่าวคือ เมื่อสยามส่งทูตมาเจรจากับพระองค์ ในเดือนตุลาคม พ.ศ. 2178 จากนั้นอีกเพียง 5 เดือน คือในเดือนมีนาคม พ.ศ. 2179 พระองค์ก็ได้ส่งทูตไปยังอยุธยา และในเดือนสิงหาคม พ.ศ. 2179 พระองค์ได้ส่งผู้แทนนำดอกไม้เงินดอกไม้ทอง (bunga mas) ไปถวายพระเจ้าแผ่นดินกรุงสยามในสมัยนั้นคือ พระเจ้าปราสาททอง ต่อมาในปี พ.ศ. 2184 ราชินีกูนิงได้เสด็จไปเยือนอยุธยาด้วยพระองค์เอง เพื่อ “ฟื้นฟูสันติภาพ” (to renew the peace) การส่งดอกไม้ทองและการไปเยือนอยุธยาของราชินีกูนิง ปรากฏในบันทึกของวัน วลิต (Van Vliet) ว่า “พระเจ้าแผ่นดิน กรุงสยามทรงสนองตอบด้วยความยินดียิ่ง และแสดงว่าราชอาณาจักรทั้งสองได้สถาปนา สันติภาพแล้ว โดยฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งจะไม่ดูหมิ่นเหยียดหยาม หรือทำลายซึ่งกันและกัน (Wheatley, 1970 : 18)

หลังจากการเยือนอยุธยาในปี พ.ศ. 2184 แล้ว ปัตตานีก็อยู่อย่างสงบสุขโดยไม่ถูกรุกรานและเป็นยุคทองของปัตตานีอีกครั้ง พร้อมทั้งเป็นประเทศที่ทรงอิทธิพลต่อรัฐมลายูเพื่อนบ้านทั่วไปในบริเวณนี้ (Ahmad Fathy al-Fatani, 1994 : 25) อย่างไรก็ตาม ความสัมพันธ์ของเพื่อนบ้านอื่นๆ กับสยามในเวลานั้น อยู่ในสถานะที่ตึงเครียด กล่าวคือ ในปี พ.ศ. 2189 เคาห์กับสงขลาที่ร่วมมือกันต่อต้านอำนาจของอยุธยา อยุธยาจึงส่งเรือรบ 60 ลำ เรือเสบียงอาหาร 2 ลำ พร้อมกำลังทหาร 15,000 คน ร่วมกับทหารของนครศรีธรรมราชอีก 7,000 คน เข้าตอบโต้สงขลา เมื่อวันที่ 25 กันยายน

¹กัวลาปาตานีสสมัยนั้นคือ กัวลา อารู (Kuala Aru) หรือ โกลา โต๊ะ อาโกะ (Kola Tok Uguk) ไหลผ่านตัวเมืองปัตตานีที่กรือเซะ ปัจจุบันคือคลองปาเระ ส่วนกัวลา บือเกาะฮ์ คือแม่น้ำปัตตานีสายปัจจุบันที่ไหลผ่านตัวเมืองปัตตานีในเขตเทศบาล

พ.ศ. 2189 แต่ไม่สำเร็จ ในปี พ.ศ. 2190-2191 อยุธยาได้ส่งกำลังมาสมทบอีก แต่ไม่เป็นผลทำให้สงขลาบุกเข้าตีเมืองนครศรีธรรมราช และเข้ายึดเมืองได้ในปี พ.ศ. 2192 ขณะเดียวกันเคดาห์ก็เข้าโจมตีพัทลุงเนื่องจากพัทลุงได้ส่งคนเข้าร่วมทัพกับอยุธยา เข้าตีเมืองสงขลา ทำให้อยุธยาต้องส่งกองทัพลงมาปราบอีกครั้งหนึ่ง โดยมีออกญา กลาโหมเป็นแม่ทัพคุมกำลังพล 25,000 คน ทัพช้าง 300 และทัพม้าอีกจำนวนหนึ่ง ในเดือนพฤศจิกายนปีเดียวกันนั้นได้ส่งเรือรบขึ้นตี จำนวน 20 ลำ ทหารอีกราว 1,000 คน มีออกญาเดโชเป็นแม่ทัพร่วมไปสมทบ ต่อมาในเดือนกันยายน พ.ศ. 2193 เรือสำเภาของ สงขลาก็นำสาร“สันติภาพ” พร้อมดอกไม้เงินดอกไม้ทองเข้ามาถวายพระเจ้าปราสาททอง (Dhiravat, 1984 : 226-232) และในเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. 2199 ก็ปรากฏว่าทั้ง ปัตตานี ยะโฮร์ ปาหัง และรัฐมลายูอื่นๆ นำของขวัญและดอกไม้เงินดอกไม้ทองเข้าถวาย สมเด็จพระนารายณ์ (Dhiravat, 1984 : 277)

ในช่วงท้ายๆ ของการปกครองของราชินี ปัตตานีเริ่มมีความขัดแย้งกับ กลันตัน จึงเกิดความสัมพันธ์แบบ “ไม่สนิทใจ” (Tidak mesra) ระหว่างพระองค์ กับ ราชลัทธิ ที่ 1 (Raja Sakti 1) ของกลันตันด้วยเรื่องความไม่ลงรอยกันในการสืบราช บัลลังก์ของกลันตันซึ่งแบ่งออกเป็น 2 ฝ่าย ฝ่ายหนึ่งคือราชาอับดุลเลาะห์ (Raja Abdullah) เป็นสุลต่าน และอีกฝ่ายยอมรับราชลัทธิที่ 1 ทำให้ต้องแยกปกครองกลันตัน เป็น 2 ส่วน ราชาอับดุลเลาะห์เมื่อขึ้นปกครองกลันตันได้เรียกตัวเองว่า “สุลต่าน” ทำให้กลันตันต้องออกจากการเป็นเมืองร่วมของปัตตานี แม้ว่าราชินีจะให้การยอมรับ ราชลัทธิ ที่ 1 เป็นลายลักษณ์อักษร แต่ก็ไม่ได้ดำเนินการใดๆ กับราชาอับดุลเลาะห์ ทำให้ราชลัทธิไม่พอใจเป็นอย่างยิ่ง เห็นว่า ราชินีมีเจตนาที่จะปล่อยให้กลันตันอยู่ใน ภาวะความขัดแย้ง อีกทั้งมีท่าทีต้องการทำลายเชื้อสายกลันตัน ราชลัทธิ ที่ 1 จึงได้ รวบรวมทหารก่อกบฏขึ้นในปี พ.ศ. 2192 และในปี พ.ศ. 2193 ได้โจมตีเมืองหลวง คือ ปัตตานี โคนอำนาจและขับไล่ราชินีให้พ้นจากตำแหน่งเจ้าเมืองปัตตานี พร้อมกับได้ ดึงสงขลา พัทลุง และนครศรีธรรมราช มารวมกันด้วย (Ahmad Fathy al-Fatani, 1994 : 26-27)

ราชินีกูนิงได้ละตำแหน่งในปี พ.ศ. 2194 จากนั้นได้อพยพไปยังยะโฮร์ ขณะเดินทางไปนั้นพอลถึงใกล้ฝั่งกลันตันพระองค์ก็ล้มป่วย เรือจึงแวะพักที่เมืองโกตาบังกาลัน ดาตู (Kota Pangkalan Datu) ไม่กี่เดือนหลังจากนั้นพระองค์ก็สิ้นพระชนม์ พระศพของพระองค์ถูกฝังไว้ที่หมู่บ้านปามอร์ (Kampung Pancor) ปัจจุบันหลุมฝังศพดังกล่าวยังมีอยู่และเรียกชื่อว่า "มาแกม นาจายัง" (Makam Nang Cayan) (Ahmad Fathy al-Fatani, 1994 : 28) นาจายังก็คือ "นางเจ้าหญิง" ซึ่งเป็นชื่อที่ชาวสยามใช้เรียกราชินีปัตตานีในเวลานั้น

5.3.4 สมัยการปกครองของราชวงศ์กลันตัน

ราชินีกูนิงทรงสละราชบัลลังก์ในปี พ.ศ. 2194 เนื่องจากถูกโค่นอำนาจโดยราชาลัทธิ ที่ 1 จากกลันตัน ราชาลัทธิ ที่ 1 ได้มอบหมายให้โอรสของพระองค์คือราชาบาฮาร์ (Raja Bahar) ปกครองปัตตานีต่อมาจนถึงปี พ.ศ. 2213 ในสมัยการปกครองของกษัตริย์กลันตันนี้ แม้ว่าศูนย์กลางอำนาจจะเปลี่ยนไปจากกษัตริย์ราชวงศ์ปัตตานี แต่ราชาลัทธิ ที่ 1 ก็ไม่คิดที่จะแยกกลันตันออกจากปัตตานี ยิ่งกว่านั้นยังได้รวมเมืองต่างๆ ที่อยู่ในอำนาจของพระองค์ เช่น ตรังกานุ สงขลา และพัทลุงให้เป็นหนึ่งเดียวเพื่อความยิ่งใหญ่และมีพลังที่จะต่อต้านอำนาจของสยามในเวลานั้น เขตปกครองที่รวมเอาเมืองต่างๆ ตั้งแต่ตรังกานุขึ้นไปถึงพัทลุง เรียกว่า "ปัตตานีปือซาร์" (Patani Besar) ต่อมาเมื่อราชาลัทธิ ที่ 1 สิ้นพระชนม์ในปี พ.ศ. 2205 ผู้สืบทอดราชสมบัติคือ โอรสองค์ที่ 2 ของพระองค์ คือ ราชาโอมาร์ (Raja Omar) แต่ราชาโอมาร์ปกครองปัตตานีอยู่นานนัก หลังจากที่ได้ตัดสินใจเดินทางไปทั่วปัตตานีปือซาร์ พระองค์ได้มอบอำนาจให้กับพี่ชาย คือ ราชาบาฮาร์ ทำให้ปัตตานีเป็นศูนย์กลางการปกครองของปัตตานีปือซาร์ที่เข้มแข็งอีกครั้งหนึ่ง (Ahmad Fathy al-Fatani, 1994 : 34-35)

ในหนังสือ Sejarah Kerajaan Melayu Patani กล่าวว่า หลังจากการสิ้นพระชนม์ของราชินีกูนิงแล้ว ก็ไม่มีผู้สืบทอดสายราชวงศ์ศรีวิงสา พระบรมวงศานุวงศ์ และเสนาบดีผู้ใหญ่ในเมืองปัตตานี จึงตกลงเลือกผู้อาวุโสท่านหนึ่งคือ ราชาบาการ์ (Raja Bakar) ซึ่งอาศัยอยู่ที่หมู่บ้านตะโละ (Kampun Teluk) เป็นผู้ปกครองเมืองปัตตานี ราชาบาการ์ปกครองเมืองปัตตานีอยู่เพียง 2 ปี ก็สิ้นพระชนม์ ที่ประชุมได้ตกลงเลือกโอรสของ

ราชากันตัน คือ ราชามัส กันตัน (Raja Mas Kelantan) และองค์ต่อมาคือ ราชามัส จายัม (Raja Mas Jayam) ซึ่งเป็นโอรสของราชามัส กันตัน ปกครองปัตตานีสืบมา ในสมัยที่ราชาทัง 3 พระองค์ ปกครองเมืองปัตตานี (พ.ศ. 2231-2253) เป็นระยะที่มีความสงบ ไม่มีข้าศึกมารุกรานเลย แต่ในด้านการค้าเริ่มลดลงไป เมื่อเปรียบเทียบกับสมัยการปกครองโดยราชวงศ์ศรีวังสา ซึ่งทำให้ปัตตานีเป็นศูนย์กลางการค้าที่ยิ่งใหญ่ของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ และมีพ่อค้าชาวยุโรปเข้ามาค้าขายเป็นจำนวนมาก ขณะที่ในสมัยการปกครองของราชากันตันไม่มีพ่อค้าชาวยุโรปเหลืออยู่เลย คงมีแต่พ่อค้าชาวตะวันออก เช่น ญี่ปุ่น จีน อินเดีย และอาหรับ ทำธุรกิจการค้าอยู่ในเมืองปัตตานีเท่านั้น อย่างไรก็ตาม พ่อค้าชาวอินเดียและอาหรับที่เป็นมุสลิมได้ทำการค้าขายและใช้ชีวิตอยู่อย่างสุขสงบร่วมกับชาวพื้นเมืองปัตตานีที่เป็นมุสลิมด้วยกัน ในที่สุดพวกเขาก็เป็นส่วนหนึ่งของชาวพื้นเมืองปัตตานีไปด้วย (Ibrahim Syukri, 1985 : 49-50)

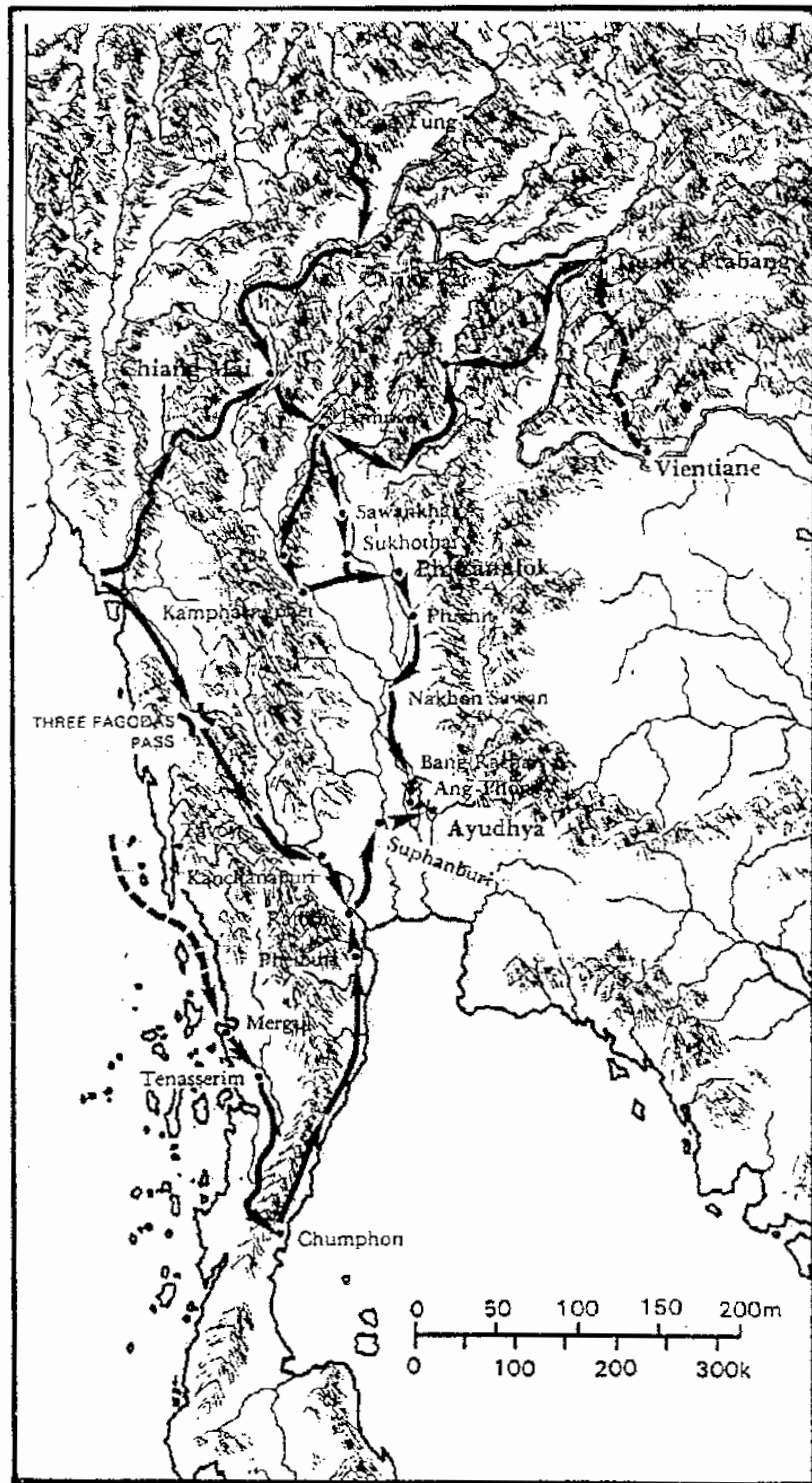
ราชามัส กันตัน ปกครองเมืองปัตตานีเป็นเวลา 17 ปี (พ.ศ. 2233-2250) ก็สิ้นพระชนม์ ประชาชนเรียกพระนามท่านว่า “มัวโฮม กันตัน” ส่วนราชามัส จายัมครองราชย์อยู่เพียง 3 ปี (พ.ศ. 2250-2253) ถูกขับออกจากราชบัลลังก์และแต่งตั้งราชาเดวี (Raja Dawi) ขึ้นครองราชย์ เป็นเวลา 9 ปี (พ.ศ. 2253-2262) ต่อจากนั้นราชาบินดัง บาดัน (Raja Bendang Badan) ได้เป็นราชาปัตตานี แต่อยู่ได้เพียง 4 ปี (พ.ศ. 2262-2266) ก็ถูกขุนนางคนหนึ่ง คือ ราชาลักษะมานา ดาจัง (Raja Laksamana Dajang) ยึดอำนาจ และตั้งตัวเองเป็นราชาปัตตานี แต่ราชาลักษะมานา ดาจัง ครองราชย์อยู่ได้เพียง 11 เดือน ก็ถูกพวกขุนนางคนอื่นๆ ขับออกจากราชบัลลังก์ แล้วไปเชิญราชามัส จายัม ซึ่งเคยขึ้นครองราชย์ เมื่อปี พ.ศ. 2250-2253 แต่ถูกขับออกไปให้กลับมาครองราชย์อีกครั้งหนึ่ง ราชามัส จายัม ครองราชย์ครั้งที่สองได้ 2 ปี (พ.ศ. 2267-2269) ก็สิ้นพระชนม์ อาลง ยูนุส (Along Yunus) ได้รับการแต่งตั้งเป็นเจ้าเมืองปัตตานีคนต่อมา แต่ปกครองอยู่ไม่นานก็เกิดสงครามกลางเมือง โดยระตู ปะกาลัน เจ้าเมืองสาย (สายบุรี) ผู้เป็นน้องชายได้ก่อกบฏขึ้น ทำให้อาลง ยูนุส ถูกปลงพระชนม์และสิ้นชีวิตในปี พ.ศ. 2272 เป็นอันสิ้นสุดราชูปัตตานีเชื้อสายกันตัน ซึ่งจะเห็นว่าเมืองปัตตานีในระบายนั้นประสบแต่ความวุ่นวายแย่งชิงอำนาจ โศกสันธราชบัลลังก์ ความขัดแย้งระหว่างพี่น้องและขุนนางในราชสำนักเกิดขึ้นตลอดเวลา

ภายหลังจากราชวงศ์กลันตันแล้ว ปัตตานีก็ไม่มีกษัตริย์ปกครอง เหตุการณ์ภายในประสบแต่ความวุ่นวายทางการเมืองเป็นเวลานาน ปัตตานีจึงอ่อนแอและเสื่อมอำนาจลงอย่างที่สุด บางช่วงเวลาก็ไม่มีผู้ปกครอง บางครั้งก็ต้องเลือกผู้นำจากเมืองอื่นๆ ที่อยู่ในสังกัดมาเป็นผู้ปกครอง ศูนย์กลางอำนาจในบางระยะไม่ได้อยู่ที่เมืองปัตตานี เช่น สมัยระตูปุยุต ได้ย้ายที่ทำการบริหารไปอยู่ที่ปุยุต (ห่างจากเมืองปัตตานีที่กรือเซะไปทางทิศใต้ราว 6 กิโลเมตร) อยู่ระยะหนึ่ง ต่อมาขุนนางคนหนึ่งซึ่งอาศัยอยู่ที่บ้านดูวา (ในเขตอำเภอมายอ จังหวัดปัตตานีในปัจจุบัน) ได้สถาปนาตนเองขึ้นเป็นสุลต่าน มีพระนามว่า สุลต่าน มุฮัมหมัด (Sultan Muhammad) ปกครองเมืองปัตตานีระหว่างปี พ.ศ. 2319-2329 ในหนังสือ Sejarah Kerajaan Melayu Patani ระบุว่า สุลต่าน มุฮัมหมัด เป็นโอรสของราชาคนหนึ่งชื่อ ราชา อัยหมัด (Raja Ahmad) อาศัยอยู่ที่บ้านดาวาย (Dawai) ได้รับการคัดเลือกจากที่ประชุมกรรมการเมือง ให้เป็นผู้ปกครองเมืองปัตตานี (Ibrahim Syukri, 1985 : 49)

ในระหว่างที่เมืองปัตตานีกำลังอ่อนแอและวุ่นวายทางการเมืองนั้น สยามก็กำลังประสบความยากลำบาก และเกิดกบฏช่วงชิงอำนาจเช่นเดียวกัน ในปี พ.ศ. 2310 ก็ถูกพม่าเข้าโจมตีกรุงศรีอยุธยา และยึดครองได้ในที่สุด บรรดาหัวเมืองต่างๆ ที่เคยอยู่ใต้อำนาจการปกครองของสยาม เช่น สงขลา พัทลุง นครศรีธรรมราช ถือโอกาสเป็นอิสระปกครองตนเอง ในเวลาต่อมาขุนนางของสยามคนหนึ่ง คือพระยาตาก ได้รวบรวมกำลังพลเข้าต่อสู้กับพม่าและสามารถยึดกรุงศรีอยุธยาคืนมาได้ จึงสถาปนาเป็นกษัตริย์ และย้ายเมืองหลวงมาตั้งใหม่ที่กรุงธนบุรี ในปี พ.ศ. 2312 พระเจ้าตากจึงนำกำลังมาตีเมืองนครศรีธรรมราชจนสามารถยึดเมืองได้ เจ้าเมืองนครได้หลบหนีไปยังเมืองพัทลุงและเมืองสงขลา กองทัพพระเจ้าตากติดตามไปจนถึงสงขลา ในที่สุดทั้งพระยานคร พระยาพัทลุง และพระยาสงขลา หนีไปอาศัยที่ปัตตานี ขอความคุ้มครองจากเจ้าเมืองปัตตานี กองทัพสยามได้ติดตามไปถึงเมืองเทพาซึ่งเป็นเมืองเขตแดนระหว่างสยามกับปัตตานีในสมัยนั้น พระเจ้าตากได้ส่งผู้แทนไปเจรจากับเจ้าเมืองปัตตานีให้ช่วยจับกุมและส่งตัวเจ้าเมืองทั้งสามที่กำลังหลบหนี เจ้าเมืองปัตตานีได้ดำเนินการส่งตัวแม่ทัพทั้งสามให้แก่พระเจ้าตาก กองทัพสยามจึงถอนทัพกลับไป

เหตุการณ์ช่วงที่พระเจ้าตากนำกองทัพลยามาปราบหัวเมืองภาคใต้ ปี พ.ศ. 2312 นั้น ปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศว่า

“...หลังจากที่พม่าเข้าตีอยุธยาแตกในปี พ.ศ. 2310 เจ้าเมืองนครศรีธรรมราช ก็ตั้งตัวขึ้นเป็นเจ้าปกครองหัวเมืองทางใต้ขึ้นมาด้วยอีกคนหนึ่ง และพระองค์ได้บุกยึด เมืองปัตตานีมาอยู่ได้อำนาจของตนได้ในปี พ.ศ. 2311 ครั้นปี พ.ศ. 2312-2313 พระเจ้าตากให้เจ้าพระยาจักรี พระยาอมราช พระยาเพชรบุรี และพระอภัยมณียกทัพ จำนวน 5,000 คน เข้าตีเมืองนครศรีธรรมราช ทัพเจ้าพระยาจักรีได้ต่อสู้กับทัพเจ้าเมือง นครศรีธรรมราช “เป็นสามารด” พระยาเพชรบุรีและพระยาศรีวิพัฒน์สิ้นชีวิต ลักษณะนา บุตรของเจ้าพระยาจักรีถูกเจ้าเมืองนครฯ จับตัวได้ พระเจ้าตากจึงยกทัพหลวงจำนวน 10,000 คน ลงมาด้วยพระองค์เอง เจ้าเมืองนครศรีธรรมราชเห็นท่าทางจะสู้ไม่ได้จึงพา กันหนีไปอยู่เมืองปัตตานี เจ้าพระยาจักรีกับเจ้าพระยาพิชัยราชามีหนังสือไปถึงปัตตานี ให้ส่งตัวคืน พระยาตานีเห็น “มีอาจขัดไว้ได้” จึงส่งตัวเจ้าเมืองนคร พระยาพัทลุง พระยา สงขลา เจ้าพัฒ เจ้ากลาง และบรรดาบุตรภรรยามาให้ เจ้าพระยาจักรีก็สั่งให้ “จำ” คนโทษทั้งปวง ใส่เรือรบมาถวายพระเจ้าตากที่เมืองสงขลา เจ้าเมืองปัตตานีนั้นหลบการ ถูกบุกเข้าตีไปได้ โดยยอมค้ำน้ำพระพิพัฒน์สัตยาต่อพระเจ้าตาก อย่างไรก็ตาม เมื่อพม่า ยกทัพมาตีหัวเมืองทางใต้ในปี พ.ศ. 2319 ปัตตานีก็กลับปฏิเสธไม่ยอมส่งทัพเข้าช่วย สยาม และต่อมาก็กลับ “แข็งเมือง” โดยในวันพุธ แรม 14 ค่ำ เดือน 7 พ.ศ. 2320 เจ้าเมืองนครศรีธรรมราชส่งหนังสือมากราบทูลพระเจ้าตากว่า “เมืองตานีกระด้าง ปีน้า จะขอออกไปตี” พระเจ้าตากมีพระราชดำรัสว่า พม่ายกกองทัพมาตีเมืองเชียงใหม่ พระยาเชียงใหม่ต้องเทครัวอพยพลงมาตั้งอยู่ที่ “เมืองสวรรคโลก เมืองระแหง” แต่ทาง ธนบุรียังมีได้ทันจัดทัพขึ้นไปรับ พม่าก็เลิกทัพกลับไปเอง เพราะเกิดศึก “ทัพกระแซ” (จีน) ยกไปจะบุกเข้าตีอังวะ พระเจ้าตากจึงส่งราชทูตไปปักกิ่ง เพื่อจะขอเสด็จพระราชดำเนิน ไปตีขนาบกรุงอังวะพร้อมกันกับทัพจีน ด้วยเหตุที่ยังมีศึกสงครามทางเหนือติดพันกับ พม่าอยู่ จึงเห็นว่า “กิจการซึ่งจะเป็นเลี่ยนหนามหนหลังต่อไปให้สงบไว้ แต่เมื่อได้ข่าว คราวขึ้นแล้วจึงกำหนดการออกไป” (พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ, 2507 : 24-27, 71)

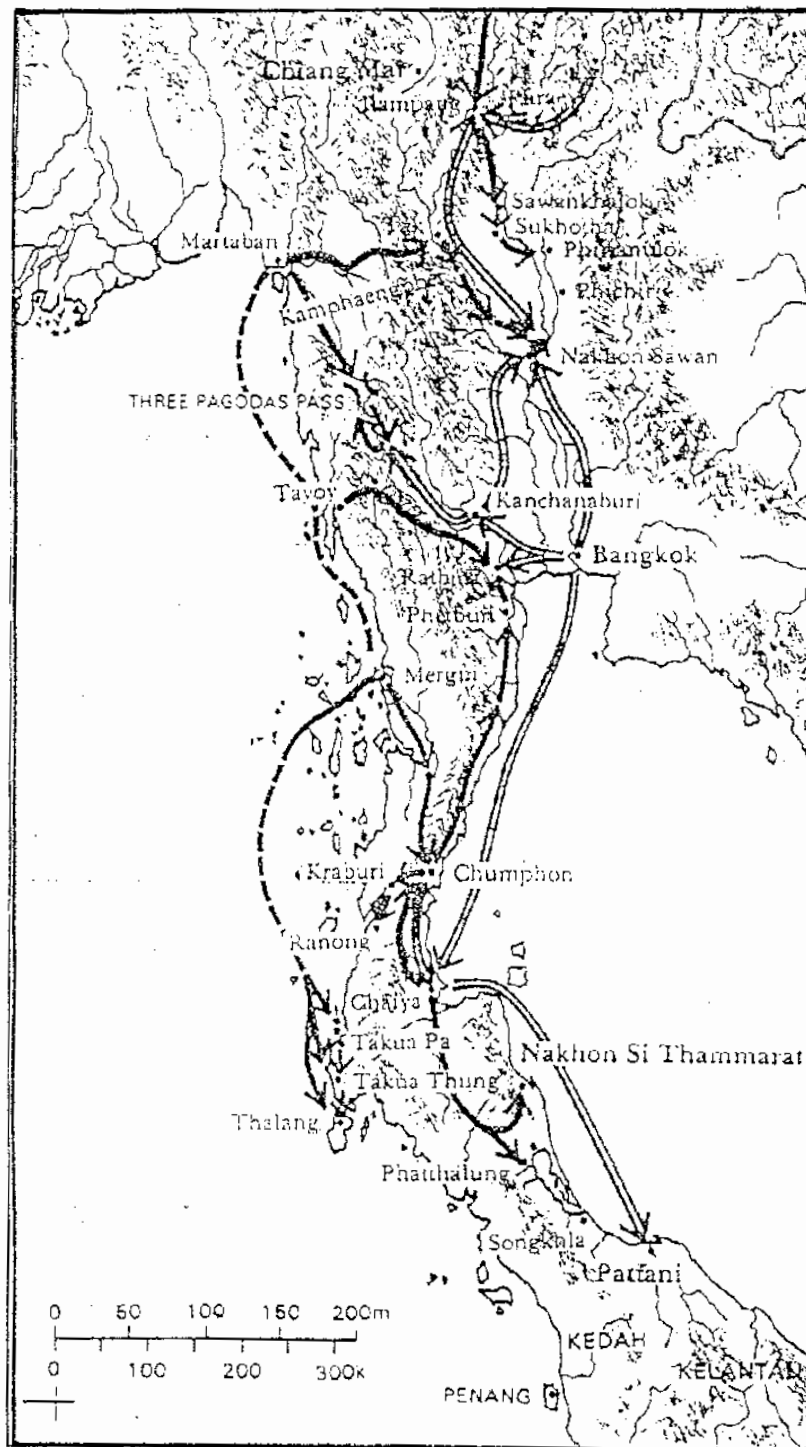


ภาพ 25 แผนที่แสดงเส้นทางที่พม่าเข้าโจมตีและยึดครองอยุธยาและเมืองต่างๆ
ของไทย ระหว่างปี พ.ศ. 2306-2310 (Wyatt, 1984 : 125)

ฝ่ายปัตตานี หลังจากกองทัพสยามกลับไปแล้วสุลต่านมุฮัมหมัดทรงคาดการณ์ว่า จะต้องมีการสงครามเกิดขึ้นกับปัตตานีอย่างแน่นอน พระองค์จึงสั่งให้เตรียมพร้อมทั้งกำลังทหารและอาวุธ รวมทั้งปรับปรุงป้อมปราการให้มั่นคง แต่เนื่องจากเป็นระยะที่กำลังอ่อนแอ ขาดกำลังคนและอาวุธยุทธโปกรณ์ ปัตตานีไม่เคยเตรียมตัวเพื่อรับมือกับสงครามจากภายนอกมานานกว่าศตวรรษ จึงเป็นที่หวาดหวั่นวิตก ถึงกระนั้นชาวเมืองก็ได้เตรียมพร้อมและให้ความร่วมมือกับสุลต่านมุฮัมหมัดเป็นอย่างดี มีการจัดวางปืนใหญ่ไว้นอกพระราชวัง และวางแผนการรบให้กองพลหนึ่ง รักษาป้อมปราการและรับมือข้าศึกตรงชายฝั่งแม่น้ำปัตตานี กองพลที่สองให้ป้องกันตรงหน้าพระราชวัง (Ibrahim Syukri, 1985 : 53-54)

กรุงธนบุรีเมื่อสิ้นรัชสมัยพระเจ้าตากแล้ว แม่ทัพของพระองค์คือพระยาจักรีได้เป็นพระเจ้าแผ่นดินทรงพระนามว่า พระวามาธิบดีที่ 1 หรือพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระองค์ทรงย้ายเมืองหลวงจากกรุงธนบุรีมาตั้งที่กรุงเทพฯ ในช่วงปี พ.ศ. 2327-2328 พม่าได้โจมตีหัวเมืองทางใต้ ทิศเหนือของพม่าได้เมืองตะกั่วทุ่ง ตะกั่วป่า แต่ไม่สามารถยึดเมืองถลางได้ เนื่องจากคุณหญิงจัน ภรรยาพระยาถลาง และ นางมุกน้องสาว ได้นำกำลังต่อสู้กับทหารพม่าป้องกันเมืองเอาไว้ได้ ส่วนทางบกพม่าก็เข้าตีได้เมืองกระบุรี ระนอง ชุมพร แล้วเลยมาตีเมืองนครศรีธรรมราช ขณะที่กองทัพพม่า กำลังจะยกไปตีเมืองพัทลุงและสงขลา กองทัพหลวงของสยามนำโดยกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ซึ่งเสร็จจากการรบกับพม่าที่เมืองกาญจนบุรี ได้ลงไปช่วยรบกับพม่า ยึดหัวเมืองทางใต้กลับคืนมาได้ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงเห็นว่าเมืองปัตตานีตั้งตนเป็นอิสระไม่ยอมขึ้นกับสยาม จึงส่งกองทัพไปตีเมืองปัตตานี ในปี พ.ศ. 2329

ในหนังสือ Sejarah Kerajaan Melayu Patani ระบุว่า หลังจากตีกองทัพหลวงยึดหัวเมืองทางใต้คืนจากพม่าได้แล้ว ก็ได้ส่งทูตมายังเมืองปัตตานี ขอร้องให้สุลต่านมุฮัมหมัด ยอมจำนนแต่โดยดีแต่สุลต่านปัตตานีและเสนาบดีผู้ใหญ่ไม่ยินยอม ด้วยเหตุนี้พระเจ้าแผ่นดินสยามจึงมีบัญชาให้พระยากลาโหมเป็นแม่ทัพนำกำลังทหารมาตีเมืองปัตตานีให้ได้ แม้ว่าฝ่ายปัตตานีได้เตรียมการป้องกันไว้อย่างดี แต่แผนการรบและการจัด



ภาพ 26 แผนที่แสดงเส้นทางที่พม่าเข้าโจมตีเมืองต่างๆ ของไทย ในปี พ.ศ. 2328 (เส้นทึบ) และเส้นทางที่กองทัพไทยเข้ายึดเมืองต่างๆ คืน รวมทั้งการเข้าโจมตีปัตตานี ในปี พ.ศ. 2329 (เส้นคู่) (Wyatt, 1984 : 125)

วางกำลังถูกเปิดเผยให้พระยากลาโหมรู้ล่วงหน้าโดยข้าราชการชาวสยาม ในราชสำนักปัตตานี กองทัพสยามจึงยิงปืนใหญ่ไปยังที่มั่นของทหารปัตตานี และยกพลขึ้นบกเข้าประชิดป้อมปราการและพระราชวัง ทหารปัตตานีได้ต่อต้านอย่างเหนียวแน่น และระดมปืนใหญ่ศรีปัตตานีและศรีนครา (ฝ่ายไทยเรียกพญาตานี และศรีนครา) อย่างสนั่นหวั่นไหว กำลังทหารทั้งสองฝ่ายต่อสู้กันด้วยอาวุธสั้นและตะลุมบกกัน สงครามเกิดขึ้นต่อเนื่องอยู่หลายวัน ในที่สุด สุลต่านมูฮัมหมัดถูกกระสุนปืนใหญ่จากฝ่ายทหารสยามล้มลงสิ้นพระชนม์บริเวณหน้าพระราชวัง ทหารสยามบุกเข้ายึดพระราชวังได้สำเร็จ จากนั้นก็ได้จับกุมชาวเมืองยี่ดเอาทรัพย์สมบัติ เมาวังของสุลต่าน และกวาดต้อนเชลยชายหญิง รวมทั้งได้นำปืนใหญ่สมัยวาทีนีไปยังเมืองสยามกระบอหนึ่ง (คือพญาตานี) ส่วนอีกกระบอหนึ่ง (ศรีนครา) ได้จมลงในทะเลบริเวณปากแม่น้ำปัตตานี ขณะที่ทหารสยามกำลังช่วยกันยกขึ้นไปบนเรือ (Ibrahim Syukri, 1985 : 56-57) การสงครามครั้งนั้นทหารสยามได้จับกุมชาวปัตตานีไปยังกรุงเทพฯ กวาดเอาทรัพย์สิน เงินทอง ปืนใหญ่ 2 กระบอ รวมทั้งข้าวสารจนเต็มลำเรือ จนทหารต้องเดินเท้ากลับกรุงเทพฯ (อ.บางนรา, 2523 : 56)

5.4 เมืองปัตตานีสมาัยการปกครองโดยผู้ว่าราชการเมือง

หลังสิ้นสุดสมัยสุลต่านมูฮัมหมัดแล้วพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้โปรดเกล้าฯ แต่งตั้ง ตนกู ลามิดดิน (Tengku Lamiddin) ซึ่งเป็นเชื้อสายเจ้าเมืองปัตตานีให้ดำรงตำแหน่งเจ้าเมืองปัตตานี ในปี พ.ศ. 2329 ภายใต้การดูแลของพระเจ้าแผ่นดินสยาม โดยเมืองนครศรีธรรมราชเป็นศูนย์อำนาจปกครองเมืองปัตตานีในเวลานั้น ภาระงานชิ้นแรกของตนกู ลามิดดิน คือการบูรณะพระราชวังและรวบรวมชาวเมืองที่หลบหนีภัยสงคราม แต่เนื่องจากพระราชวังและบ้านเมืองบริเวณกรือเซะถูกทำลายอย่างย่อยยับแทบไม่มีผู้คนอาศัยอยู่ ตนกู ลามิดดิน จึงไปสร้างพระราชวังแห่งใหม่ที่ปราชวัน (Perawan คือเมืองปราชวัน เมืองโบราณแห่งหนึ่งในเขตอำเภอยะรัง จังหวัดปัตตานี) และมอบหมายให้ ตาโต๊ะ บังกาลัน (Datuk Pangkalan) ซึ่งเป็นหัวหน้าทำเรือ อาศัยอยู่ที่บ้านกัมปง บังกาลัน เบซาร์ เป็นผู้ปกครองเมืองที่กรือเซะ (Ibrahim Syukri, 1985 : 57)

แม้ว่า ตนกู ลามิดดิน จะได้รับการแต่งตั้งจากพระเจ้าแผ่นดินสยามให้ปกครองเมืองปัตตานีก็ตาม แต่ส่วนลึกแล้ว ตนกู ลามิดดิน ต้องการกู้อิสรภาพกลับคืนให้กับปัตตานี ดังนั้นในปี พ.ศ. 2332 ตนกู ลามิดดิน ได้ส่งทูตนำสาส์นไปเข้าเฝ้าพระเจ้าแผ่นดินอันนาม (Annam คือ เวียดนาม) ขณะนั้นคือพระเจ้าองค์เชียงสี่อ (Ong-Chiang-Sue) ให้ช่วยโจมตีสยาม โดยปัตตานีจะเข้าตีทางใต้ และขอให้พระเจ้าแผ่นดินอันนามโจมตีทางเหนือ. อย่างไรก็ตาม พระเจ้าแผ่นดินอันนามได้ส่งสาส์นของตูกู ลามิดดินต่อไปให้พระพุทธรอดฟ้าจุฬาโลก ที่กรุงเทพฯ ได้ทรงทราบ เป็นผลให้สยามได้ส่งพระยา กลาโหมนำทัพมาจับตัวตูกู ลามิดดิน ในทันที แต่ขณะนั้น ตนกู ลามิดดิน ได้นำกองทัพปัตตานีเข้ายึดเมืองเทพาและเมืองจะนะ จากนั้นก็มุ่งหน้าไปยังเมืองสงขลา กองทัพปัตตานีได้เผชิญหน้ากับกองทัพสยามที่บ้านเขารูปช้าง สู้รบกันอยู่หลายวัน เจ้าเมืองนครศรีธรรมราชยกกำลังไปช่วยเหลือสงขลา แต่ไม่อาจต้านทานกองทัพปัตตานีได้ ในที่สุดทั้งเจ้าเมืองสงขลาและเจ้าเมืองนครศรีธรรมราชก็หลบหนีไปยังเมืองพัทลุง กองทัพปัตตานีได้ติดตามไปยังพัทลุง ขณะเดียวกันกองทัพพระยา กลาโหมก็เดินทางไปถึง กองทัพปัตตานีจึงได้ล่าถอยกลับไปไพร่บ้าน แต่ในที่สุดกองทัพสยามก็เข้าโจมตียึดเมืองไพร่บ้านได้สำเร็จ และจับตัวตูกู ลามิดดินได้ เหตุการณ์นี้เกิดขึ้นในปี พ.ศ. 2334 เป็นอีกครั้งหนึ่งที่เมืองปัตตานีถูกเผาทำลายกวาดต้อนผู้คนและยึดทรัพย์สินไป ก่อนที่พระยา กลาโหมเดินทางกลับ ได้แต่งตั้งดาโต๊ะ บังกาลัน ขุนนางชาวมลายูปัตตานีที่มีอำนาจผู้หนึ่งให้เป็นผู้ว่าราชการเมืองปัตตานีคนต่อมา นอกจากนั้นได้มอบหมายให้ลักษมาณา ดาจัง (Laksamana Dajang) ข้าราชการชาวสยามเป็นผู้ควบคุมดูแลการบริหารงานของผู้ว่าฯ และได้แต่งตั้งชาวสยามอีกจำนวนหนึ่งเป็นกำลังรักษาเมือง (Ibrahim Syukri, 1958 : 58-59)

การปกครองเมืองปัตตานีของดาโต๊ะ บังกาลัน เริ่มมีความขัดแย้งกับข้าราชการชาวสยาม เนื่องจากขาดความเป็นอิสระในการบริหารงาน จนกระทั่งในที่สุดเมื่อปี พ.ศ. 2351 ฝ่ายดาโต๊ะ บังกาลัน หดความอดทน จึงได้นำกำลังเข้าโจมตีชาวสยามแบบไม่ทันตั้งตัว ทำให้ลักษมาณา ดาจัง และข้าราชการชาวสยามหลบหนีไปยังเมืองสงขลา เจ้าเมืองสงขลาได้ส่งหนังสือไปยังกรุงเทพฯ แจ้งถึงเหตุการณ์ของดาโต๊ะ บังกาลัน และ

ชาวมลายูปัตตานี ขณะเดียวกันก็ร่วมกับเจ้าเมืองนครศรีธรรมราชยกกำลังมายังปัตตานี เพื่อจับกุมตัวดาโต๊ะ บังกอลัน ส่วนที่ปัตตานีนันได้ร่วมมือกันระหว่างดาโต๊ะ บังกอลัน กับผู้ปกครองเมืองในสังกัด ได้แก่ ดาโต๊ะสาย (สายบุรี) ดาโต๊ะปยุต และพรรคพวกอีก จำนวนหนึ่งเตรียมรับมือ การสู้รบเกิดขึ้นนานนับเดือน ฝ่ายสงขลากับนครศรีธรรมราช ก็คอยทัพกลับไปพร้อมกับลักษmana ดาจัง ซึ่งได้เดินทางไปยังนครศรีธรรมราชด้วย ไม่กี่เดือนต่อมากองทัพพลวงจากกรุงเทพฯ นำโดยพระยากลาโหมพร้อมเรือรบหลายลำ ร่วมกับทัพสยามจากสงขลาและนครศรีธรรมราชทั้งทางบกและทางเรือ มุ่งหน้ามายัง เมืองปัตตานี การสู้รบทางบกเกิดขึ้นที่บาวาเราะห์ (Bawarah) ส่วนทางเรือต่อสู้กันที่ กรือเซะ ฝ่ายปัตตานีฝ่ายแพ้ ดาโต๊ะ บังกอลัน เสียชีวิตขณะต่อสู้กับทหารสยาม ส่วนผู้นำคนอื่น ๆ ได้หนีภัยสงครามไปจนหมดสิ้น (Ibrahim Syukri, 1985 : 60)

พระยากลาโหมได้แต่งตั้งนายขวัญชัย (Nai Khwan Sai) บุตรชายเจ้าเมือง จะนะ ซึ่งเป็นชาวจีนที่เข้ามาค้าขายที่เมืองจะนะเป็นเจ้าเมืองปัตตานี ในปี พ.ศ. 2351 นายขวัญชัยได้นำชาวสยามจากสงขลาและจะนะกว่า 500 ครอบครัว ไปตั้งบ้านเรือน ในเมืองปัตตานี และเป็นกำลังรักษาเมืองไปด้วย (พระยาวิเชียรคีรี, 2506 : 6) การแต่งตั้ง ผู้ว่าราชการเมืองปัตตานีครั้งนี้ พระศรีบูรวิสุทธิพนิจ (ม.ป.ป. : 28) เขียนไว้ว่า พระบาท สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้พระราชทานตราตั้งให้เจ้าพระยาสงขลาเชิญออกมา พระราชทานให้ปลัดจะนะ (นายขวัญชัย) เป็นพระยาปัตตานี ครั้นนายขวัญชัยได้เป็น พระยาปัตตานีแล้ว ได้ไปตั้งบ้านเรือนว่าราชการเมืองอยู่ที่ตำบลบานา ริมอ่าวใกล้ลำน้ำ ปัตตานีด้านตะวันออกที่เรียกว่า อ่าวนาเกลือ ในระหว่างที่นายขวัญชัยเป็นเจ้าเมือง ปัตตานี (พ.ศ. 2351-2358) บ้านเมืองปกติเรียบร้อย ต่อมาเมื่อนายขวัญชัยถึงแก่ อดสูกรรม นายพ่าย น้องชายนายขวัญชัย ได้รับแต่งตั้งเป็นเจ้าเมืองปัตตานี (พ.ศ. 2358-2359) นายพ่ายได้ไปตั้งบ้านเรือนว่าราชการอยู่ที่บ้านยามู (ปัจจุบันอยู่ในเขต อำเภอยะหริ่ง จังหวัดปัตตานี)

ในสมัยการปกครองของนายพ่ายเป็นผู้ว่าราชการเมืองปัตตานี มีความขัดแย้ง กับชาวมลายูปัตตานีเชื้อสายวงศ์ตระกูลเจ้าเมืองเก่าเกิดขึ้นอีก นายพ่ายระบุว่า หาก ชาวเมืองลุกฮือขึ้นมาก็จะเป็นปัญหาอย่างยิ่ง จึงมีหนังสือบอกไปยังสงขลา พระยา

สงขลาก็นำหนังสือนั้นเข้ากรุงเทพฯ ซึ่งตรงกับรัชสมัยพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงพระราชดำริเห็นว่าเมืองปัตตานีเป็นเมืองใหญ่อยู่ริมพระราชอาณาเขตของสยาม จะปล่อยให้เมืองใหญ่อยู่ก็เป็นการที่ระวังรักษายาก โดยราษฎรก็เป็นคนมลายูเป็นส่วนมาก จึงโปรดเกล้าฯ ให้พระยาอภัยสงครามกับพระยาสงขลา (เถียนจ้อง) ออกมา แยกเมืองปัตตานีเป็น 7 เมือง คือ เมืองปัตตานี เมืองหนองจิก เมืองยี่ริง (ต่อมาเรียกยะหริ่ง) เมืองสาบบุรี เมืองระแงะ เมืองรามันห์ และเมืองยะลา ได้ปักหลักเขตไว้เป็น เครื่องหมาย ระวังต่อเขตแดนกันทุกเมือง โดยมีเมืองสงขลาทำหน้าที่ควบคุมแทนกรุงเทพฯ

การคัดเลือกเจ้าเมืองปกครองเมืองทั้ง 7 นั้น ในหนังสือ Sejarah Kerajaan Melayu Patani (Ibrahim Syukri, 1985 : 61-62) และหนังสือประวัติมณฑลปัตตานี ฉบับพระศรีบุรีรัฐพิณิจ (ม.ป.ป. : 29) ระบุตรงกันว่า นายพ่ายเป็นผู้คัดเลือกและเสนอรายชื่อต่อพระยาอภัยสงคราม และพระยาสงขลา ดังนี้

นายพ่าย	เป็นเจ้าเมืองยะหริ่ง	อยู่ที่ยามู
ต่วน สุลหลง	เป็นเจ้าเมืองปัตตานี	อยู่ที่กรือเซะ
ต่วน นิ	เป็นเจ้าเมืองหนองจิก	อยู่ที่หนองจิก
ต่วน มั่นไชร์	เป็นเจ้าเมืองรามันห์	อยู่ที่โกตาบารู
ต่วน ยาลอร์	เป็นเจ้าเมืองยะลา	อยู่ที่ยะลา
นิเดะห์	เป็นเจ้าเมืองระแงะ	อยู่ที่ระแงะ
นิเดะห์	เป็นเจ้าเมืองสาบ	อยู่ที่ยาง

ต่วน สุลหลง ซึ่งได้รับแต่งตั้งเป็นเจ้าเมืองปัตตานีนั้น เป็นเชื้อสายทายาทของดาโต๊ะ ปังกาลัน อดีตผู้ว่าราชการเมืองปัตตานี ต่วน สุลหลงให้ความสนใจต่อกิจการศาสนาอิสลามเป็นอย่างมาก ท่านตั้งใจที่จะบูรณะมัสยิดประจำเมืองปัตตานี ซึ่งยังคงปรากฏอยู่ที่หมู่บ้านกรือเซะมาจนถึงทุกวันนี้ให้สง่างามเช่นเดิม ความตั้งใจของท่านไม่สัมฤทธิ์ผล เนื่องจากบ้านเมืองปัตตานีในเวลานั้นมีฐานะตกต่ำ ประชาชนยากจน มีโรคระบาดผู้คนล้มตายเป็นจำนวนมาก ด้านการปกครองก็ไม่ราบรื่น มีความขัดแย้งกับ

เจ้าเมืองและข้าราชการที่เป็นคนไทยจนถึงชั้นยกพวกไปปิดล้อมเมืองและทำร้ายกัน ในปี พ.ศ. 2362 หัวเมืองปัตตานีที่มีเจ้าเมืองเป็นชาวมลายูได้รวมหัวกันต่อสู้กับทหารสยามที่สงขลา จนสงครามขยายออกไปใหญ่โต เป็นสงครามระหว่างหัวเมืองมลายูกับสยาม เนื่องจากไทรบุรี กลันตัน ตรังกานุ ได้ส่งกำลังทหารเข้าช่วยเหลือปัตตานี ฝ่ายสยามได้ยกกำลังทหารมาถึง 3 กองทัพเข้าปราบปราม ฝ่ายปัตตานีและหัวเมืองมลายูพ่ายแพ้เจ้าเมืองต้องหลบหนีภัยสงครามไปยังที่ปลอดภัย ผลจากสงครามครั้งนั้นทำให้ตัวน สุนทลง เจ้าเมืองปัตตานี และตัวน บาโกะ เจ้าเมืองยะลา พาครอบครัวหลบหนีไปอยู่ที่กลันตัน

สภาพเศรษฐกิจและความเป็นอยู่ของชาวปัตตานี ในสมัยการปกครองของตัวนสุนทลง (พ.ศ. 2359-2375) ค่อนข้างแร้นแค้น ดังที่ปรากฏในบันทึกของพระศรีนริรัฐพิณิจ (ม.ป.ป. : 31) ความว่า

“ผู้คนพลเมืองในเวลานั้น ประกอบการเลี้ยงชีพด้วยการทำไร่ทำนา แต่สองอย่างเท่านั้น ส่วนกิจการอย่างอื่นหาค่อยจะมีไม่ และมีการทำไร่มากกว่าทำนา ส่วนพวกที่อยู่ริมทะเลมีจำนวนน้อย ทำการเลี้ยงชีพด้วยการจับสัตว์น้ำ พาไปแลกข้าวเปลือก ข้าวสารมาไว้สำหรับรับประทานเท่านั้น จะขายให้ได้เงินได้เบี้ยคราวละมากๆ นั้นเป็นการยาก โดยไม่มีใครจะซื้อกันกับเบี้ยหรือเงิน มักจะหาสิ่งของมาแลกเปลี่ยนกันเสียโดยมาก ส่วนสิ่งของต่างๆ ก็มีราคาถูกลงอย่างที่สุด การใช้เบี้ยและเงินคือใช้เงินเหรียญที่ทำมาจากไทรบุรี ส่วนที่เรียกว่า เบี้ยนั้น ทำด้วยตะกั่ว ขนาดเท่ากันกับเงินเหรียญ พระยาสงขลาทำส่งมาให้ใช้ในเมืองทั้ง 7 เมือง ส่วนเจ้าเมืองทั้ง 7 เมือง ก็จัดส่งเงินไปให้ใช้ในค่าเบี้ยตะกั่วนั้น ตามจำนวนที่เมืองสงขลาส่งมาในเวลานั้น โค กระบือ ในเมืองทั้ง 7 เมืองมีมากที่สุด เทียวปล่อยเฟ้นฟ่านอยู่เป็นฝูงๆ คล้ายกับสัตว์ป่าที่ไม่มีเจ้าของเลี้ยง โดยนอนอยู่ตามทุ่งนากลางป่านั้นเอง ไม่มีคอกขัง ในเดือนหนึ่งเจ้าของไปตรวจดูถึง 2-3 ครั้ง นับว่าเป็นอย่างมาก การทำไร่นาจองทำไร่กันอย่างแน่นหนาแข็งแรง จึงจะได้ผล ถ้าไม่เช่นนั้น โค กระบือ และช้าง หรือสัตว์กินเสียหมด ส่วนช้างก็มีมากเหมือนกัน แต่เป็นช้างเถื่อนที่อยู่ป่าแต่ไม่มีเจ้าของ ที่มีเจ้าของเลี้ยงรักษาอยู่ก็ไม่มีมากนัก ครั้นอยู่มาภายหลังเจ้าเมืองทุกๆ เมืองทั้ง 7 เมืองนั้น ได้คิดอ่านจับเอาช้างเถื่อนมาใช้ จำนวนช้างที่มีเจ้าของจึงค่อยมากขึ้น แต่ในสมัยนั้นช้างก็มีราคาถูกลง โดยไม่มีใครซื้อช้างพลายฉกรรจ์

มีราคาสูงเพียง 80 เหรียญเท่านั้น ส่วนโค กระบือ ยังมีราคาถูกลงอย่างที่สุด โคขนาดใหญ่ ลักเท่าใดก็ตาม ถ้ามีราคาถึง 7-8 เหรียญ นับว่าเป็นราคาแพง กระบือผู้ถือเกล็ด ราคาอย่างสูงสุดเพียง 12 เหรียญ เปิดไก่อ ราคา 50-60 ตัวต่อ 1 เหรียญ แต่ถึงกระนั้น ผู้ที่ต้องการจะขายก็ขายได้โดยยาก เพราะไม่มีคนซื้อ ที่ขายได้บางครั้งๆ ละมากๆ นั้น ก็ในเวลาที่พวกทางเมืองไทรบุรีออกมาหาซื้อเท่านั้น ในรัชกาลพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระเจ้าอยู่หัว เมื่อปีมะโรง โทศก จุลศักราช 1182 พ.ศ. 2362 ในเมืองปัตตานีเกิดเป็น ไข้หวัดตกโรคอย่างแรง ตลอดไปถึงเมืองสงขลาด้วย ราษฎรพลเมืองล้มตายกันเป็น จำนวนมาก จนถึงปีมะเส็ง ตรีศก จึงสงบ"

หัวเมืองปัตตานีหลังจากปี พ.ศ. 2359 มีการเปลี่ยนแปลงเจ้าเมืองบางเมือง กล่าวคือ ในปี พ.ศ. 2360 ต่วนยาลอ เจ้าเมืองยะลา เสียชีวิต บุตรชายคือต่วน บาโกะ (Tuan Bakok) ได้รับการแต่งตั้งเป็นเจ้าเมืองแทน ส่วนที่หนองจิก ต่วนกะจิ (Tuan Kecik) น้องชายต่วนสุหลง เจ้าเมืองปัตตานีเป็นเจ้าเมือง อีกไม่กี่ปีต่อมา ต่วนมันโธร์ เจ้าเมืองรามันห์เสียชีวิต น้องชายคือ ต่วน กุนโดร์ (Tuan Kundur) ได้เป็นเจ้าเมืองแทน การปกครองบ้านเมืองปัตตานีในเวลานั้นอำนาจที่แท้จริงอยู่ในมือของชาวสยามที่ได้รับการจัดวางอำนาจให้กำกับดูแลเช่นเดียวกับเมืองอื่นๆ ในการปกครองของสยามเวลานั้น (Ibrahim Syukri, 1985 : 62) ความขัดแย้งเริ่มเกิดขึ้นอีกในเวลาต่อมา ระหว่างเจ้าเมือง ที่เป็นชาวสยาม (นายพ่าย เมืองยะหริ่ง) กับเจ้าเมืองมลายู โดยเจ้าเมืองหนองจิก ยกกำลังไปล้อมเมืองยะหริ่งเป็นเวลาหลายเดือน จนกระทั่งทัพหลวงโดยพระยาเพชรบุรี และทัพหน้าโดยพระยาสงขลาต้องลงไปช่วยเหลือปราบปราม ปัตตานีจึงสงบไประยะหนึ่ง

ที่เคดาห์ ในปี พ.ศ. 2374 โอรสของเจ้าเมืองเคดาห์ ได้รวบรวมพล พร้อมด้วย ตนกู รุดิน (Tengku Rudin) แม่ทัพชาวเคดาห์ ร่วมกับชาวเมืองที่ยังภักดีต่อราชาเคดาห์ เข้าต่อสู้กับชาวสยาม (นครศรีธรรมราช) ที่ปกครองเคดาห์อยู่ในขณะนั้น จนสามารถ แย่งชิงพระราชวังกลับคืนมาได้ เจ้าเมืองชาวสยามพร้อมด้วยบริวารหลบหนีกลับเมือง สงขลา เจ้าเมืองนครศรีธรรมราชกับเจ้าเมืองสงขลาจึงได้ร่วมกันนำกำลังไปปราบเมือง เคดาห์ ตนกู รุดิน ได้นำทัพชาวเคดาห์ออกสู้รบจนฝ่ายสยามต้องถอยกลับสงขลา กองทัพเคดาห์ไล่ติดตามมาถึงสงขลา เจ้าเมืองสงขลารายงานไปยังกรุงเทพฯ และขอ

กำลังจากปัตตานีมาช่วยเหลือ นายพ่าย เจ้าเมืองยะหริ่งได้เรียกระดมพลจากหัวเมืองทั้ง 7 ให้มารวมกันที่ยะหริ่งเพื่อไปช่วยสงขลารบกับเคดาห์ ปรากฏว่าเจ้าเมืองสายบุรี กับเจ้าเมืองรามันห์ปฏิเสธโดยเห็นว่าเมืองเคดาห์กับปัตตานีเป็นพี่น้องกัน ส่วนอีก 4 เมืองคือ ปัตตานี หนองจิก ระแงะ และยะลา เมื่อมารวมกันแล้วได้ปรึกษากันอย่างลับๆ ที่จะไม่ส่งกำลังไปยังสงขลา ในที่สุดได้ต่อต้านนายพ่ายและเข้าบุกรุกชาวสยามในเมืองปัตตานี จากนั้นจึงนำกำลังไปช่วยเมืองเคดาห์ที่กำลังสู้รบอยู่กับทหารชาวสยามที่สงขลา กองทัพปัตตานีตั้งค่ายที่หมู่บ้านบางดาน ใกล้เขารูปช้าง เป็นเวลาเดียวกันที่กองทัพสยามจากกรุงเทพฯ เดินทางมาถึง ต่างฝ่ายต่างใหม่กำลังเข้าต่อสู้กัน จนกระทั่ง ตนกู รุดดิน แม่ทัพเคดาห์เสียชีวิตกลางสมรภูมิ ทักษายามมีกำลังพลและอาวุธมากกว่าเป็นฝ่ายได้รับชัยชนะ กองทัพปัตตานีและเคดาห์พ่ายแพ้หลบหนีกลับเมืองทั้งสอง พระยาพระคลัง แม่ทัพสยามสั่งให้ทหารสยามแบ่งเป็น 2 กองพล ติดตามไปยังเมืองทั้งสองสามารถเข้าต่อสู้และยึดเมืองเคดาห์คืนมาได้ และแต่งตั้งเจ้าเมืองชาวสยามคนก่อนปกครองเคดาห์อีกครั้ง ส่วนที่ปัตตานีพระยาพระคลังเป็นแม่ทัพนำเรือรบหลายลำเข้าตีปัตตานี เจ้าเมืองทั้งสี่นำกำลังออกต่อสู้ ฝ่ายปัตตานีได้รับกำลังสนับสนุนเพิ่มเติมจากเมืองกลันตันและตรังกานู การสู้รบจึงทวีความรุนแรงกลายเป็นสงครามที่ยิ่งใหญ่ในประวัติศาสตร์ปัตตานีอีกครั้งหนึ่ง ในที่สุดฝ่ายปัตตานีก็ไม่สามารถต้านทานกองทัพสยามได้ กองทัพแตกพ่าย ต่วน สุลหลงเจ้าเมืองปัตตานี และต่วน บาโกะ เจ้าเมืองยะลาพาครอบครัวหลบหนีไปยังกลันตัน ส่วนต่วน กะจิ เจ้าเมืองหนองจิก และนิคะห์ เจ้าเมืองระแงะ ถอยร่นไปทางใต้ของเมืองปัตตานี กองทัพสยามตามประชิดไปถึงเขตยาโรม ไกล่เขตแดนเปรัก เกิดการต่อสู้กันอีก เป็นผลให้ต่วน กะจิเสียชีวิต ส่วนนิคะห์หนีไปยังเมืองเปรัก

เมื่อสงครามยุติ แม่ทัพสยามได้เคลื่อนทัพกลับกรุงเทพฯ ในเดือนกันยายน พ.ศ. 2375 หลังจากที่ได้จัดวางระเบียบการปกครองเมืองปัตตานีเป็นที่เรียบร้อยแล้ว กองทัพสยามได้ยึดทรัพย์สินและกวาดต้อนเชลยศึกชาวปัตตานีทั้งชายหญิงและเด็กๆ ไม่น้อยกว่า 4,000 คน ในจำนวนนั้นบางคนเสียชีวิตระหว่างทาง และที่ไปไม่ถึงกรุงเทพฯ ก็มีมาก การแต่งตั้งเจ้าเมืองปัตตานีมีคนใหม่ในปี พ.ศ. 2375 มีดังนี้

เมืองปัตตานี	แต่งตั้งนิยูโซฟ ชาวกรือเซะเป็นเจ้าเมือง
เมืองหนองจิก	แต่งตั้งนายเม่น ชาวจะนะเป็นเจ้าเมือง
เมืองยะลา	แต่งตั้งนายยิ้มซ้าย ผู้ช่วยนายพ่ายเป็นเจ้าเมือง
เมืองระแงะ	แต่งตั้งนิบงซู ชาวบางปู ผู้ภักดีต่อนายพ่ายเป็นเจ้าเมือง

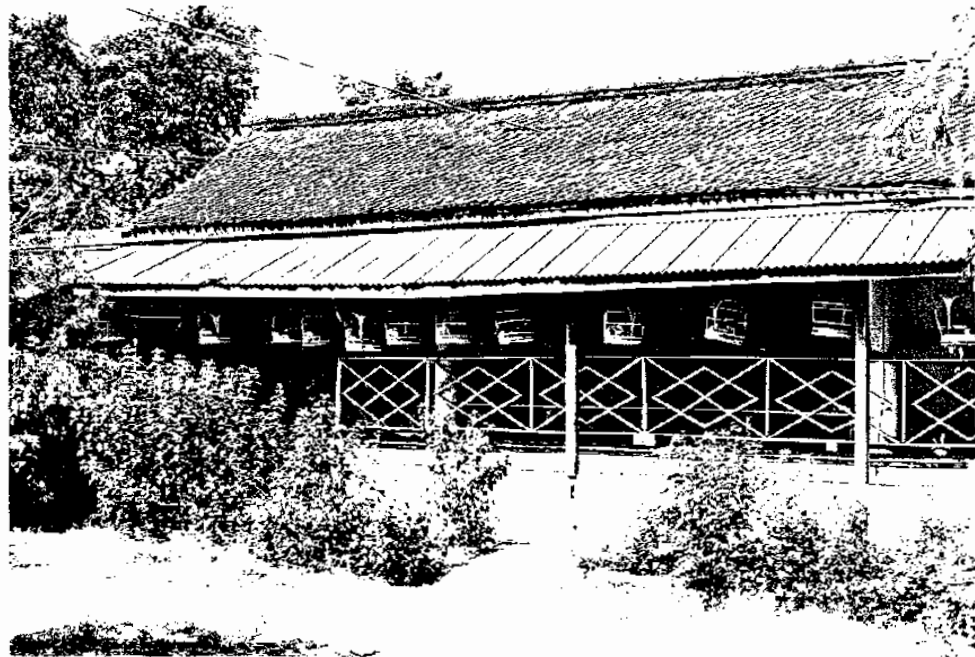
ส่วนที่เคดาห์นั้นอยู่ในการปกครองของสยามเช่นเดียวกัน โดยบุตรของเจ้าเมืองนครได้เป็นผู้ปกครอง ที่เมืองยะลา นายยิ้มซ้ายได้สร้างวังอยู่ที่กูบังดีอรัส (บ้านวังตระ) เมืองระแงะ นิบงซูสร้างวังที่ตันหยงมัส เมืองปัตตานี นิยูโซฟ สร้างวังที่อ่าวบือเกาะอี ไกลๆ กับชุมชนชาวจีน ทางตอนล่างของแม่น้ำปัตตานีในปัจจุบัน (Ibrahim syukri, 1985 : 62-66)

ในปี พ.ศ. 2381 บุตรเจ้าเมืองเคดาห์คือ ตนกู มะหะหมัด และตนกูอับลุลเลาะห์ ได้ต่อสู้กับเจ้าเมืองชาวสยามที่ปกครองเคดาห์อีกครั้งหนึ่ง แต่กองทัพสงขลาสามารถปราบปรามลงได้ ไม่กี่ปีต่อมานายพ่ายเจ้าเมืองยะหริ่งเสียชีวิต ทางสงขลาจึงให้นายยิ้มซ้ายเจ้าเมืองยะลาดำรงตำแหน่งเจ้าเมืองยะหริ่งแทนนายพ่าย และแต่งตั้งนายเมืองบุตรนายพ่ายเป็นเจ้าเมืองยะลา ส่วนที่กลันตันในปี พ.ศ. 2385 เกิดสงครามกลางเมืองเนื่องจากความขัดแย้งระหว่างทายาทและราชวงศ์ของเจ้าเมืองด้วยตนเอง การต่อสู้กันไม่มีท่าทีจะสงบลงง่ายๆ พระเจ้าแผ่นดินสยามที่กรุงเทพฯ (พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว) จึงได้ส่งพระยาไชยา (ท้ายน้ำ) พร้อมด้วยเจ้าเมืองนคร และเจ้าเมืองสงขลาไปเจรจาไกล่เกลี่ยให้ยุติการสู้รบ ขณะเดียวกันนั้นเองนายยิ้มซ้ายเจ้าเมืองยะหริ่งเสียชีวิต นิยูโซฟเจ้าเมืองปัตตานีได้รับแต่งตั้งเป็นเจ้าเมืองยะหริ่ง ทำให้ตำแหน่งเจ้าเมืองปัตตานีว่างลง ตนกู มุฮัมหมัด (Tengku Muhamud) หรือ ต่วน บือซาร์ โอรสของราชามูดา (Raja Muda) แห่งกลันตันได้รับเชิญให้มาเป็นเจ้าเมืองปัตตานี พร้อมกับสุลต่านเดวา (Sultan Dava) ให้ไปช่วยการปกครองที่นครศรีธรรมราช (Ibrahim Syukri, 1985 : 67-68)

ตนกู มุฮัมหมัด พร้อมด้วยประยูรญาติจากกลันตันหลายคนเดินทางมายังปัตตานี ทรงให้สร้างวังที่ชายทะเลตรงข้ามกับปลายสุดของแหลม (แหลมโพธิ์หรือแหลมตาชี) ปัจจุบันคือหมู่บ้านตันหยง ซึ่งชาวบ้านเรียกว่า กัมปง ตนกู บือซาร์ สะบารัง

ต่อมา เมื่อเห็นว่าสภาพทางภูมิศาสตร์ไม่เหมาะสม เป็นที่ต่ำ อยู่ติดทะเลเกินไป บางครั้งมีคลื่นลมแรงจัด จึงย้ายไปสร้างวังแห่งใหม่ที่จะบังตึกอ ภูมิประเทศเป็นสันทราย สูงกว่าพื้นดินข้างเคียง อยู่ห่างจากฝั่งเข้ามาและใกล้กับแม่น้ำปัตตานี วังแห่งใหม่นี้ยังคงมีกำแพงในสภาพเดิมปรากฏอยู่ในปัจจุบัน และอาคารบางหลังปรากฏอยู่ จากนั้นมา เมืองปัตตานีที่จะบังตึกอก็ปกครองโดยราชวงศ์กลันตันภายใต้อำนาจของสยามโดยมีศูนย์การปกครองอยู่ที่สงขลา ในปี พ.ศ. 2396 นิยุโฬ เจ้าเมืองยะหริ่งเสียชีวิต เจ้าเมืองสงขลาได้แต่งตั้งสุลต่านเดวาเชื้อสายกลันตันซึ่งอยู่ที่นครศรีธรรมราช เป็นเจ้าเมืองยะหริ่ง ในปี พ.ศ. 2399 ตนกู มุฮัมหมัด เจ้าเมืองปัตตานีเสียชีวิต ได้มีการนำศพไปฝังไว้ที่สุสานตันหยงดาโต๊ะ (บ้านดาโต๊ะ ตำบลแหลมโพธิ์ อำเภอยะหริ่ง) ด้วยเหตุนี้ ตนกู มุฮัมหมัด จึงเป็นที่รู้จักกันในนาม อัลมาร์ฮุม ตันหยง (Almarhum Tanjung) มาจนทุกวันนี้ ส่วนเจ้าเมืองคนต่อมาคือ ตนกู ปูเต๊ะ บุตรของ ตนกู มุฮัมหมัด ซึ่งได้รับพระราชทานยศเป็น “พระยาวชิรวัฑฒิน” ในสมัยของตนกู ปูเต๊ะ เมืองปัตตานีมีประชากรเข้ามาอาศัยเพิ่มมากขึ้น พ่อค้านักธุรกิจชาวต่างชาติเข้ามาติดต่อค้าขายที่ปัตตานีมากขึ้น โดยเฉพาะชาวจีนนั้นเป็นกลุ่มใหญ่ที่สุด บริเวณที่ชาวจีนมาสร้างบ้านเรือนจึงเรียกว่า “หมู่บ้านชาวจีน” หรือ “ตลาดจีน” ซึ่งตั้งอยู่ริมแม่น้ำปัตตานี บริเวณที่เรียกว่าหัวตลาด เมืองปัตตานีแห่งใหม่จึงเริ่มต้นจากชุมชนสองแห่ง คือบริเวณจะบังตึกอ ซึ่งเป็นที่สร้างวังของเจ้าเมือง และบริเวณหัวตลาด ซึ่งเป็นย่านการค้าของเมือง

ตนกู ปูเต๊ะ ปกครองเมืองปัตตานีนานถึง 26 ปี บ้านเมืองสงบเรียบร้อยเป็นปกติสุข หลังจากที่เขาเสียชีวิตในปี พ.ศ. 2424 ตนกูปือฮาร์ บุตรของตนกู ปูเต๊ะ ได้เป็นเจ้าเมืองคนต่อมา ในสมัยของตนกู ปือฮาร์ ปกครองปัตตานี เป็นช่วงที่รัฐบาลสยามกับผู้แทนรัฐบาลอังกฤษ โดยสำนักงานที่ดินประเทศราชแห่งอังกฤษเจรจาตกลงเรื่องเขตแดนระหว่างปัตตานีกับเปอร์เซียขัดแย้งกันอยู่ นอกจากนั้นก็มีชาวต่างประเทศที่เข้ามาค้าขายและสำรวจแหล่งเหมืองแร่บริเวณต้นน้ำปัตตานี ทำให้เรื่องราวเกี่ยวกับปัตตานี ในสมัยนั้นได้รับการบันทึกไว้ค่อนข้างละเอียด ต่อมาเมื่อตนกู ปือฮาร์ เสียชีวิตในปี พ.ศ. 2433 ศพของท่านถูกนำไปฝังไว้ที่กูโบร์ โต๊ะอาเยาะ จะบังตึกอ หลังจากนั้น บุตรของเขา คือ สุลต่านสุไลมาน ชารีฟุดดิน ชาร์ ได้เป็นเจ้าเมืองคนต่อมา



ภาพ 27 วังจะบังติกอแสดงกำแพงและวังส่วนหน้า

ในช่วงปลายปี พ.ศ. 2424 ชาวต่างประเทศท่านหนึ่งคือ วิลเลียม คาเมอร์อน (William Cameron) ได้เดินทางมาที่ปัตตานี และได้บันทึกเรื่องราวเกี่ยวกับสภาพ ภูมิศาสตร์และสังคมของปัตตานีในขณะนั้นไว้ในเอกสารเรื่อง On the Patani (Cameron, 1883) ตอนหนึ่งกล่าวว่า

"จุดที่ตั้งของเมืองปัตตานีอยู่ห่างจากปากแม่น้ำประมาณ 2 ไมล์ ซึ่งเป็นจุดทำเลที่ดีสำหรับการค้าทั้งหลายที่จะติดต่อกับสิงคโปร์และบางกอก รวมทั้งประเทศเพื่อนบ้านของสยามและรัฐมลายูทั้งหลายด้วย สำหรับสินค้าส่งออกของที่นี่มี ดีบุก ตะกั่ว ปลาเค็ม กระเบื้องมุงหลังคา และเครื่องปั้นดินเผา นอกจากนี้ยังได้ส่งออกท่อนซุงบ้างในบางโอกาส

ประชากรในเมืองปัตตานีมีทั้งชาวมลายู ชาวจีน และชาวสยาม ข้าพเจ้ากะอย่างคร่าวๆ น่าจะประมาณ 3,000-4,000 คน แต่จนกระทั่งถึงเวลาที่ข้าพเจ้าเดินทางออกจากปัตตานี เมื่อเดือนกันยายน พ.ศ. 2424 (ค.ศ. 1881) ก็ยังไม่มี การสำรวจสำมะโนประชากรและไม่มีเจ้าหน้าที่คนใดที่จะให้ข้อมูลในเรื่องนี้ได้ อย่างไรก็ตามในภาพรวมแล้วมีชาวมลายูมากกว่า ส่วนในเมืองมีชาวจีนและชาวมลายูอย่างละประมาณ 1 ใน 4 โดยในส่วนของชาวจีนนั้น มีกลุ่มหลักเป็นกลุ่มพวกกุลิแบกหามสินค้า ตั้งบ้านเรือนอาศัยอยู่ที่มุมด้านขวาของแม่น้ำ ซึ่งมีประตูใหญ่ทำด้วยอิฐหรือหิน และฉาบด้วยปูนปิดอยู่ ประตูนี้สามารถเปิดจากฝั่งแม่น้ำเข้ามายังถนนและบ้านต่างๆ ได้ ซึ่งอาคารเหล่านี้ได้รับการก่อสร้างอย่างดี และใช้วัสดุเหมือนๆ กัน ประโยชน์ใช้สอยของอาคารนั้น เป็นทั้งร้านค้าและที่พักอาศัยไปในตัว

ชาวมลายูซึ่งมีอยู่ 1 ใน 4 เช่นเดียวกันนั้น ตั้งบ้านเรือนเรียงรายริมฝั่งแม่น้ำอยู่ห่างจากวังราชาประมาณ 1 ไมล์ แต่ละหลังมีระยะห่างพอประมาณ และเกือบทั้งหมดจะสร้างรั้วติดต่อกันไปยาวเหยียด

วังของราชาเป็นบ้านชั้นเดียว อยู่ห่างจากแม่น้ำประมาณ 1 เฟิร์ลลอง (Furlon เป็นหน่วยวัดความยาวตามมาตรฐานอังกฤษ 8 เฟิร์ลลอง เท่ากับ 1 ไมล์) ตัวอาคารของวังสร้างด้วยอิฐฉาบด้วยปูน หลังคามุงกระเบื้อง อันเป็นการก่อสร้างตามแบบสถาปัตยกรรมสยามที่ลักษณะคล้ายคลึงกับสถาปัตยกรรมจีน ซึ่งเป็นความจริงแล้วไม่ได้มีการยืม

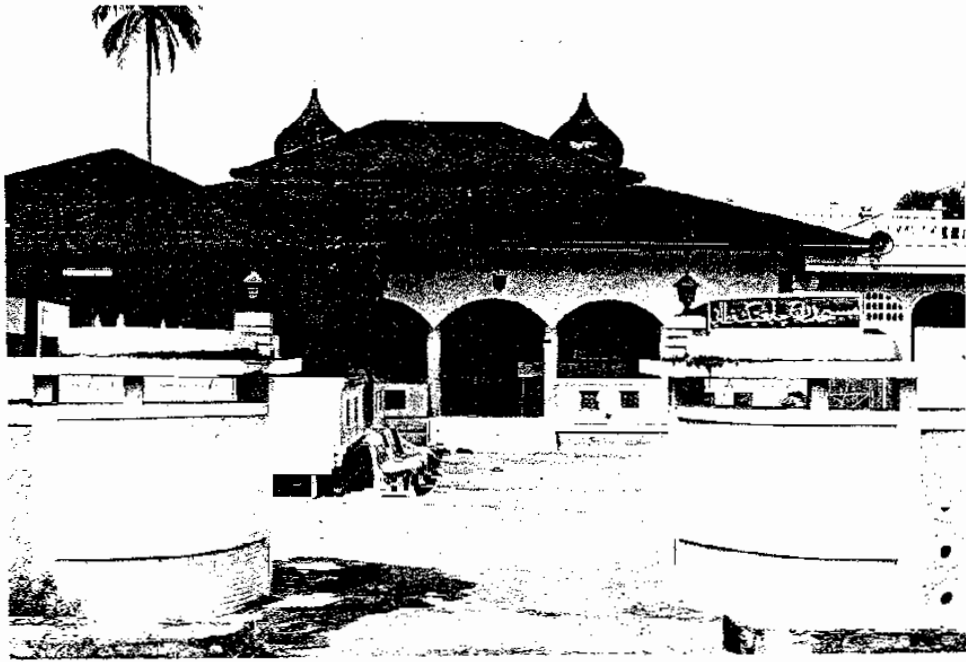
ซึ่งกันและกัน ลานและระเบียงที่กว้างขวางเป็น 2 เท่า ทั้งด้านหน้าและด้านข้าง พื้นด้านในถูกยกสูงขึ้นอีกชั้น เมื่อเทียบกับพื้นด้านนอก โดยพื้นที่ทั้งสองได้ด้วยการขุดเสาแลดูสวยงาม มีเสานาคใหญ่รองรับหลังคาเรือนหลายเสา เพื่อสามารถรับน้ำหนักได้เต็มที่ ลานหรือท้องพระโรงใช้เป็นที่รับรองแขกบ้านแขกเมืองของราชา นอกจากนั้นยังใช้เป็นที่พักผ่อนความด้วย ส่วนห้องที่ใช้เป็นที่พักอาศัยนั้น กั้นด้วยฉากไม้ที่สูงตั้งแต่พื้นยันหลังคาเรือน เข้ารูปกับทรงของอาคาร ฉากไม้ดังกล่าวมีการแกะสลักอย่างประณีตด้วยสีผึ้งที่สวยงาม พร้อมกับเปิดทองทับไว้ด้วย ราชเจ้าของวังองค์นี้ยังอยู่ในวัยที่หนุ่มแน่นและมีบุคลิกที่สุภาพมาก มีความคิดที่พัฒนามากว้างไกล สามารถบริหารกิจการของเมืองอย่างมีประสิทธิภาพยิ่ง

กิจการทางด้านการค้าและการเดินเรืออยู่ในความดูแลของกัปตันชาวจีน¹ ซึ่งอยู่ในบุคคลคนเดียวนี้ มีตำแหน่งถึงหลายตำแหน่งด้วยกัน เขาเป็นทั้งหัวหน้าด้านการเดินเรือ เป็นผู้จัดเก็บภาษีศุลกากร จัดเก็บภาษีอากรชั้นใน และยังเป็นผู้พิพากษาตัดสินคดีลหุโทษ ในกรณีที่มีการวิวาทในหมู่ชาวจีน นอกจากนี้ยังมีเจ้าหน้าที่ที่สำคัญในปัตตานี อีกท่านหนึ่งคือ ดาโต๊ะแห่งเหมืองแร่ (Datoh of the mines) ชื่อ จูเม้ง² (Chew Beng) และเขายังทำไร่นาอีกด้วย เขามีบุคลิกที่ดูทรงอำนาจมาก โดยแสดงออกถึงความมีอำนาจทั่วทั้งเมืองปัตตานีมากกว่าผู้อื่น เขาเป็นพี่ชายของกัปตันชาวจีนคนหนึ่ง ซึ่งทั้งสองคนนี้ รวมทั้งราชาของเมืองปัตตานีต่างก็อยู่ภายใต้การบังคับบัญชาของเมืองสงขลา....." (Cameron, 1883 : 124-125)

ในปี พ.ศ. 2426 สถาปนากษัตริย์ของปัตตานี ปรากฏในบันทึกของเจมส์ ฟิตซรอย แมคคาร์ธี (James Fitzroy McCarthy) ในการสำรวจเขตแดนระหว่างเปรักกับปัตตานี คณะสำรวจเดินทางถึงปัตตานีในเดือนมิถุนายน บันทึกตอนหนึ่งกล่าวว่า

¹ คือ นายจุล่าย หรือพระจีนคณานุรักษ์ บุตรของหลวงสำเร็จกิจกรจางวางเมืองปัตตานี (ตันตระกูลคณานุรักษ์)

² คือนายจูเม้ง หรือหลวงสุนทรสิทธิโลหะ บุตรคนโตของหลวงสำเร็จกิจกรจางวางเมืองปัตตานี (ตันตระกูลพัฒนายากร)



ภาพ 28 มัสยิดจะบังติกอหรือมัสยิดรายอ สร้างในสมัยการปกครอง 7 หัวเมือง



ภาพ 29 สวนโต๊ะอาเยาะ สถานที่ฝังศพเจ้าเมืองปัตตานีสมัยการปกครอง 7 หัวเมือง

“...เราเดินเรือต่อจากสงขลาไปปัตตานี เรือทอดสมอห่างฝั่ง แล้วใช้เรือแคนู ท้องแบนพายขึ้นไปตามลำน้ำปัตตานี ถึงบริเวณเมืองที่มีคนจีนอยู่มาก มีบ้านเรือนหลาย หลังปลูกรวมกันเป็นกลุ่มอยู่ในกำแพงอิฐสูง แวดล้อมบริเวณกว้างประมาณ 200 ฟุต และยาวประมาณ 600 ฟุต วังของราชาอยู่เหนือขึ้นไปตามลำน้ำประมาณไมล์ครึ่ง มีบริเวณกว้างอยู่แห่งหนึ่งเป็นที่ปลูกข้าวมาก่อน แต่ตอนที่ผ่านเห็นฝูงสัตว์เลี้ยงทะเลเต็ม หน้ำอยู่เป็นจำนวนมาก กิจการค้าขายทั้งหมดอยู่ในมือของคนจีน สินค้าหลักได้แก่ ตะกั่ว ดีบุก งาช้าง หนังสัตว์ และยาง....”(McCarthy, 1900 : 10)

ในหนังสือชีวิตฉัน นิพนธ์โดยสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าภาณุรังสีสว่างวงศ์ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช กล่าวถึงสภาพภูมิศาสตร์ของอำเภอปัตตานี และการตั้งถิ่นฐานของเมืองปัตตานี เมื่อครั้งทรงประพาสหัวเมืองชายทะเลตะวันตกของ อำเภอไทย รวมถึงเมืองปัตตานี ในปี พ.ศ. 2427 ความตอนหนึ่งว่า

“...เรือสุริยมณฑลทอดสมอหน้าอำเภอเมืองปัตตานีด้านตะวันตกเฉียงเหนือ น้ำลึก 10 ศอก ไกลจากฝั่งประมาณ 100 เส้น เห็นปากอ่าวเมืองปัตตานี และปากอ่าว ยี่ริงทางทิศใต้ เรือต้องจอดไกลเพราะเป็นหาดเลนตื้นออกมาไกล ที่ปากอ่าวนี้น้ำทราย ทั้งสองข้าง น้ำในร่องประมาณ 2 ศอก ระยะทางตั้งแต่ปากคลองเข้าไปถึงเมืองทาง ประมาณ 60 เส้น ที่หน้าเมืองลำคลองกว้างประมาณ 2 เส้นเศษ ตัวเมืองตั้งอยู่ที่ลำน้ำฝั่ง ตะวันออก มีตึกกักตุนจีนอยู่ริมน้ำหลังหนึ่งเป็นตึกจีน 2 ชั้น หันหน้าไปทางตะวันออก มีบ้านโรงเรือนหลังคาจากสาๆ ฝาขัดแตะด้วยไม้บง อยู่ตามริมน้ำประมาณ 50 หลังคา เรือน หน้าตึกกักตุนจีนริมน้ำมีถนนเล็ก 2 เส้น มีตลาดขายผ้าแขก และร้านผลไม้ 4-5 ร้าน ที่ปลายถนนด้านเหนือมีตึกใหม่ของกักตุนจีน เป็นเรือนจีน 2 ชั้น 3 หลัง ฝาหลัง หนึ่ง ชื่อประมาณ 10 ศอก มีเฉลียงหน้าหลัง มีประตูใหญ่สะกัดที่มุมบ้าน เดินเข้าประตู ไปเป็นถนนกว้างประมาณ 4 วา สองฟากถนนมีตึกจีนชั้นเดียว ตั้งขายสินค้ารายเรียง สลับกับโรงจาก ตลอดไปตามถนนประมาณ 3 เส้น ฟากถนนด้านเหนือสุดมีศาล เทพารักษ์จีนชื่อว่าปูนเจ้ากั๋ง เป็นตึกเก๋งจีนขนาดใหญ่ในจังหวัด ท้องตลาดในประตูนี้ เรียกว่า ท้องตลาดจีน” (กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช, 2510 : 63-64)

อีกตอนหนึ่งบรรยายถึงการค้าขายของเมืองปัตตานีว่า

“สินค้าที่นี้ซื้อขายและจำหน่ายออก เกือบเป็นใหญ่ น้ำมันมะพร้าว มะพร้าวห้าว ทอง ทวาย ดีบุก สินค้าและสิ่งของที่ซื้อขายในเมืองและตลาด ข้าว ปลา เครื่องเทศ และเครื่องหอม อนึ่งในเมืองตานีนี้มีเหมืองทองคำหลายตำบล ไปข้างปลายน้ำเมืองระแงะ เหมืองดีบุกหลายแห่ง ไปข้างเมืองยี่ริง” (กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช, 2510 : 71)

ในปลายสมัยการปกครองของตนกู ปือซาร์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จประพาสหัวเมืองปัตตานีได้ 2 ครั้ง ในปี พ.ศ. 2431 (ร.ศ. 107) และปี พ.ศ. 2432 (ร.ศ. 108) การเสด็จประพาสทั้งสองครั้งได้มีการบันทึกเรื่องราวและสภาพบ้านเมืองปัตตานีในสมัยนั้น ดังที่ปรากฏข้อความในจดหมายเหตุ รัชกาลที่ 5 เสด็จประพาสแหลมมลายู คราว ร.ศ. 107 (พ.ศ. 2431) ตอนหนึ่งความว่า

“...วันจันทร์ เดือน 10 ขึ้น 5 ค่ำ (10 กันยายน 2431) เวลาเช้า 4 โมง ทอดสมอหน้าเมืองปัตตานี ผู้ที่มานั้น เมืองตานี พระยาตานีถึงแก่อนิจกรรมเสียแล้วยังไม่มีตัวพระศรีบริรัฐพินิจผู้ว่าราชการแทน 1 พระพิพิธภักดี 1 เมืองยี่ริง พระยายี่ริง 1 พระโยธานุประดิษฐ์ 1 ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานตราภักทราผู้ช่วยทั้ง 4 คนคนละดวง...เวลาบ่ายโมง 1 เสด็จพระราชดำเนินขึ้นเมืองปัตตานี ป่าย 2 เลี้ยวถึงท่าศรีตะวันกรมการลงมาคอยรับที่ท่า ทรงเสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปตามถนนตลาดแขกขายของสองข้าง จนถึงพลับพลาหน้าบ้านพระยาตานี ระยะทางสัก 7 เส้น 8 เส้น แล้วเสด็จไปที่ห้องพระยาตานี และเสด็จกลับทางเดิม ทรงเรือพระที่นั่งมาประทับขึ้นที่วัดตานี เสด็จทอดพระเนตรโบสถ์ซึ่งเพิ่งทำแล้วใหม่ เป็นอย่างจีนมาก พระพุทธรูปก็ทำใหม่ เพิ่งจะแล้ว...เสด็จกลับจากวัดส่งลงไปประทับขึ้นที่แพพลับพลาหน้าตลาดจีน เสด็จพระราชดำเนินขึ้นจากแพลงออกมา เรือติดเลนตามร่อง ต้องเข็น ต้องขุดเลนให้เป็นร่องออกมา เสด็จถึงเรือพระที่นั่งเวลา 1 ทุ่ม ยามหนึ่งได้ใช้จักรเรือกระบวนออกจากเมืองตานี...(แปลก ศิลปกรรมพิเศษ, 2527 : 57-58)

ในหนังสือที่เจ้าพระยาอรรคมหาเสนาบดีอภัยพิสัยบวรกรมภาณุ สมุนพระกลาโหมมีไปถึงพระยาสุนทรวิสุทธิผู้ช่วยราชการ ผู้รักษาราชการเมืองสงขลา ในการเสด็จประพาสเมืองปัตตานีของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในปี พ.ศ. 2431 บรรยายถึงเส้นทางพระราชดำเนินครั้งนั้นว่า

“...ทรงพระราชดำเนินขึ้นไปถึงพลับพลานำบ้านพระยาตานี ระยะทางคัก 7-8 เส้น พลับพลาทำมุลดมีเฉลียงหลังหนึ่ง ข้างในเป็นหลังยาวหลังหนึ่ง เป็นฝีมือทำเรียบ ร้อยมาก... แล้วเสด็จพระราชดำเนินไปที่ห้องพระยาตานี...เสด็จล่องลงไปประทับขึ้นที่แพพลับพลาทำบ้านกัปตันจีน.... เสด็จพระราชดำเนินเข้าประตูบ้านจีนตรงไปจนถึงศาลเจ้าชุกก่อง แล้วเสด็จกลับมาจากหมู่บ้านจีน เลี้ยวไปตลาดริมคลอง...” (กองจดหมายเหตุ, 2431 : เล่ม 69)

ข้อความอีกตอนหนึ่ง ปรากฏในพระนิพนธ์ของกรมพระสมมตอมรพันธุ์ บรรยายถึงเส้นทางที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จประพาสเมืองปัตตานีและสภาพภูมิศาสตร์ บริเวณปากแม่น้ำปัตตานี และตลาดจีนว่า

“...เสด็จพระราชดำเนินกลับมา ลงเรือพระที่นั่งล่องออกมาหยุดที่สะพานอันตั้งอยู่ที่ตลาดจีน เสด็จขึ้นประพาสตลาดจีน ถนนนี้มีปราผ้าขาวคาดเหมือนกันกับถนนที่ไปบ้านพระยาตานี เสด็จไปถึงศาลเจ้าชุกก่อง แล้วเสด็จกลับมาทางเดิมลงประทับเรือพระที่นั่งมาออกอ่าวพื้นที่ดินแล้วเรือกลไฟเล็กจึงต่อมาถึงเรือพระที่นั่งจากปากอ่าวปัตตานีต่อมา” (กรมพระสมมตอมรพันธุ์, 2467 : 85-86)

ในปี พ.ศ. 2432 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จประพาสแหลมมลายูอีกครั้งหนึ่ง โดยเสด็จเมืองหนองจิก ดังที่ปรากฏในจดหมายเหตุรัชกาลที่ 5 กล่าวถึงเมืองหนองจิกและสภาพบ้านเมืองในเวลานั้นว่า

“...วันที่ 30 (กรกฎาคม) เวลาเช้าโมงหนึ่ง ถึงหน้าเมืองหนองจิก ทอดเรือพระที่นั่ง ในที่นี้ไม่มีอ่าวเกาะอันใดบังลม และไม่มีสิ่งที่จะเป็นสำคัญสำหรับจำแนกนอนเป็นเครื่องหมายอย่างไร นอกจากอาศัยแผนที่ด้วยมีเขาลูกหนึ่งก็ดูเหมือนกับเขาทั้งปวงไม่แปลกประหลาดอันใด เรียกชื่อว่า เขาใหญ่ พระยาเพชรภินาถนฤเบศร์ เจ้าเมืองหนองจิกลงมาทูลละอองธุลีพระบาทที่เรือพระที่นั่ง เวลา 4 โมงเศษ เสด็จลงเรือพระที่นั่งไปประทับที่พลับพลาซึ่งปลูกไว้ที่ปากน้ำ... แล้วเสด็จลงเรือพระที่นั่งเข้าไปตามลำน้ำเมืองหนองจิก มีบ้านเรือนรายๆ ไปไม่ขาด มีต้นหมาก ต้นกล้วย ต้นอ้อย และไผ่สาบเป็นแห่งๆ นอกนั้นเป็นทุ่งนาตลอดระยะทางขึ้นไปประมาณครึ่งชั่วโมง ถึงบ้านตยง เจ้าเมืองอยู่ เสด็จขึ้นบกทรงพระราชดำเนินไปทางถนน ทางสัก 3-4 เส้น ถึงบ้านเจ้าเมือง

อยู่ข้างถนน มีบ้านกรมการและราษฎรเล็กน้อย ห่างๆ เป็นทางผ่านไปทุ่งนา 14 เส้น ถึงวัดตุง มีพลับพลาอีกหลังหนึ่งปลูกกลางลานวัด โรงอุโบสถหลังคาจาก 3 ห้อง ไม่มีผ้าผูกพัทธสีมาแล้ว มีก้อนศิลาวางไว้เป็นที่กำหนดเขต เป็นวัดของพระยานองจิก (เกลี้ยง) คำสามัญเรียกกันว่าพระยาแก้มดำเป็นผู้สร้าง เสด็จถึงวัดแล้วประทับพลับพลาทอดพระเนตรเห็นอารามชำรุดทรุดโทรมมาก ทรงพระราชศรัทธา จึงโปรดเกล้าฯ พระราชทานเงิน 20 ชั่ง ให้พระยานองจิกสร้างพระอุโบสถขึ้นใหม่... เมื่อทำแล้วเงินไม่พอจึงให้เบิกต่อไป แล้วพระราชทานชื่อวัดว่า วัดมุจลินทวาปีวิหาร..." (ประวัติเมืองหนองจิกและวัดมุจลินทวาปีวิหาร, ม.ป.ป. : 41-46)

ในการเสด็จเมืองหนองจิกครั้งนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระราชหัตถเลขา ฉบับที่ 2 ไว้ว่า "ที่ปากอ่าวทั้งสองฟากมีเรือนกว่าร้อยหลัง ลำน้ำมีหาดทรายขาวหน้า เวลานั้นน้ำแห้งต้องเดินเรือประมาณสัก 20 วา ต่อเข้าข้างในลึกน้ำจืดสนิทเพราะแม่น้ำนี้ไหลมาแต่ยะรม (เป็นชื่อหมู่บ้านแถบอำเภอเบตง จังหวัดยะลา) เมืองรามันห์ผ่านเมืองยะลาลงมา" และอีกตอนหนึ่งทรงกล่าวถึงเมืองหนองจิกว่า "เมืองนี้มีแต่ทำนาอย่างเดียว" (อนันต์ วัฒนานิก, ม.ป.ป. : 26) เมืองหนองจิกได้ชื่อว่า เป็นอยู่ข้าวคูน้ำของบริเวณเจ็ดหัวเมือง เดิมเป็นบริเวณที่มีความอุดมสมบูรณ์ มีปยุธรรมชาติที่เป็นธาตุอาหารพืชถูกพัดพามากับน้ำ นาข้าวจึงมีความอุดมสมบูรณ์ ต่อมาเมื่อมีการขุดคลองใหม่ หรือคลอง "สุโหงบารู" ในสมัยสุลต่าน สุไลมาน ชารีฟุดดิน ชาร์ห์ เป็นเจ้าเมืองปัตตานี (พ.ศ. 2433-2442) ทำให้แม่น้ำปัตตานีเดิมซึ่งไหลคดเคี้ยวอ้อมเข้าไปในเขตอำเภอหนองจิก ตั้งแต่บ้านปริกไปจนถึงบ้านคลองช้าง และบ้านยาบี อำเภอยะรัง กลายเป็นแม่น้ำที่ไหลตรงไปยังเขตเมืองปัตตานี เป็นผลให้แม่น้ำปัตตานีสายเดิมซึ่งไปลงทะเลที่อำเภอหนองจิกอีกสายหนึ่งแห้งขอด กลายเป็นคลองตาย ไม่มีน้ำหล่อเลี้ยงนาข้าวนับแสนไร่ นอกจากนั้นเมื่อน้ำจืดในแม่น้ำมีน้อยไม่เพียงพอต่อการผลักดันน้ำเค็มที่ปากแม่น้ำ ทำให้น้ำเค็มรุกล้ำเข้ามาในลำน้ำเข้าสู่พื้นที่เกษตรกรรมเสียหายอีกต่อหนึ่ง ส่วนบริเวณชายฝั่งทะเลปากแม่น้ำที่เคยมีตะกอนแม่น้ำมาทับถมงอกออกไปทุกปีก็กลับกลายเป็นบริเวณที่ถูกน้ำทะเลกัดเซาะพังเข้ามา จนต้องย้ายหมู่บ้านและมีสียดไปสร้างในที่แห่งใหม่ เมืองหนองจิก จึงมีที่นาที่ใช้การไม่ได้ ปล่อยให้ร้างหลายหมื่นไร่มาจนถึงทุกวันนี้